

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

ա. խալիֆայությունը

Դարեր շարունակ քաղաքակիրթ աշխարհից գրեթե մեկուսացած, վաչկատուն արաբը է դարում հանկարծակի մտավ պատմության ասպարեզ, անհավատալի արագությամբ կազմեց մի կայսրություն, որն իր ժամանակի ամենից ընդարձակն էր և արաբացրեց մեկ տասնյակից ավելի երկրներ, իսկ նրա կրոնը տարածվեց արևմուտքում մինչև Ատլանտյանի ափերը և արևելքում՝ խաղաղ օվկիանոս: Սա պատմության տարօրինակություններից է:

Արաբական խալիֆայությունը որպես պետություն սաղմնավորվեց Արաբիայում: Այստեղ դեռևս Բ. ա. ժ-Ը դարերում թերակղզու հարավում գտնվող Եմեն երկրամասում ծնունդ էր առել սեմական ազգաբնակչություն ունեցող մի թագավորություն՝ Սաբա կոչված, որին հաջորդեց Հիմյարը (վերացավ 525 թ.): Այս հին սեմական ժողովուրդը դարերի ընթացքում արաբացավ, սակայն իր մշակույթով ազդեց վաչկատուն արաբի վրա:

Բուն արաբական ցեղերը դարեր շարունակ թափառել են իրենց թերակղզում և հայտնի են եղել դեռ ասորեստանյան ու բաբելական արձանագրություններում: Հելլենիստական դարաշրջանում հաճախ են ասպատակել և հաստատվել Ասորիքի ու Միջագետքի կողմերը¹: Պետրան ու Պալմիրան (արաբ. Թադմոր) արաբական ծագումով բնակչություն ունեին, որն արամեացել էր, թեև Պետրայի արաբները կապված էին արաբական միջավայրին, մասավանդ որ Պետրայի նաբաթական գիրը հիմք էր դարձել արաբական գրի հնագույն ձևի առաջացմանը:

Դ-է դարերում հեթանոս արաբների կյանքում փոփոխություններ էին կատարվում: Ցեղային կարգերը թեև մնում էին, սակայն տեղի էր ունենում շերտավորում և հարաբերությունները արտաքին աշխարհի հետ սերտանում էին: Ասորիքի հարավ-արևելյան կողմում հաստատվում է արաբական Ղասսան ցեղը, որը ենթարկվում է Բյուզանդիային, իսկ Աիջագետքի հարավային Հիրա քաղաքում հաստատվում է Տամնուխ

¹ Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958, pp. 74-78.

ցեղը, որը ենթարկվեց Սասանյան Իրանին: Ղասսան ցեղը պաշտոնապես ընդունել էր քրիստոնեությունը միաբնակ (հակորիկ) ասորիներից, իսկ Տաննուխը թեև ընդունել էր քրիստոնեությունը նեստորականներից, այսուհանդերձ Լախմ վերնախավը (տոհմը) պաշտոնապես մնում էր հեթանոս: Այս երկու ցեղերը² միջնորդ հանդիսացան քաղաքակիրթ աշխարհի և դարեր շարունակ մեկուսացած ցեղերի միջև: Ղասսանի ու Յիրայի ցեղապետերը հովանավորում էին անապատի արաբ բանաստեղծներին Ե-Ջ դարերում:

Բուն Արաբիայի ցեղերի մեջ որոշ չափով տարածվել էր քրիստոնեությունը (Բաքր, Տաղլիբ և այլն) և մովսիսականությունը (հրեական կրոն), սակայն հիմնական զանգվածը միշտ մնում էր հեթանոս: Յիջազի արաբների կրոնը, որն ընդունված էր ամբողջ արաբական թերակղզում, բազմաստվածությունն էր: Գլխավոր աստվածությունը (ալլահը) երեք դուստր ուներ, որոնք հավանաբար Յիջազի երեք քաղաքների (Մեքքա, Թաիֆ և Յասրիբ՝ հետագայում Մադինա) դիցուհիներն էին:

Յիջազի քաղաքները և հատկապես Մեքքան առևտրական հարաբերություններ ունեին Ասորիքի հետ, ընդ որում մի քանի հազար ուղտերից բաղկացած կարավանները երթևեկում էին Յիջազի ու հյուսիսային երկրների միջև: Այս կարավանների տեր ցեղապետերը արդեն մեծապես տարբերվում էին ցեղի մյուս անդամներից և բավական նկատելի շերտավորում էր կատարվել ցեղերի ներսում: Յիջազը, որ համեմատաբար առավել զարգացած շրջանն էր Արաբիայում, բնականաբար ձգտում էր իր ազդեցությանը ենթարկելու մյուս շրջանները՝ Նաջդը (կենտրոնական Արաբիայում), Եմենը, Օմանը և այլն:

Արաբիայի միավորումը Յիջազի հովանու տակ իրականացավ նոր կրոնի՝ իսլամի (մահմեդականության) առաջացման շնորհիվ, որի հիմնադիրն էր Մուհամմադը: Նա 630 թվականին Մեքքայում տապալեց հեթանոսական կուռքերը և դարձավ Յիջազի մարգարեն և տիրակալը: Նույն թվին Արաբիայի տարբեր մասերից եկան հպատակություն հայտնելու և այսպիսով պատմության մեջ երբեք չմիավորված Արաբիան դարձավ մեկ իշխանության ենթակա:

Մուհամմադը մեռավ 632 թվականին: Նրա հաջորդները կոչվեցին խալիֆա (հաջորդ):

633-ին արաբները իրենց առաջին հարձակումը գործեցին բյուզան-

² Նախամահմեդական Արաբիայի մասին տես՝ C. de Perceval, Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, 3 vol., Paris, 1847:

դական Պաղեստին նահանգի վրա: Անհավատալի արագությամբ անապատի ցեղերը նվաճեցին Բյուզանդական կայսրության հողերի մեծ մասը և ամբողջ Սասանյան Իրանը: Դա պայմանավորված էր ներքին ու արտաքին ազդակներով:

Ներքին ազդակներից պիտի հիշել տնտեսականը, քանի որ աղքատիկ Արաբիան բոլորովին ի վիճակի չէր գոհացնելու իր ռազմունակ ցեղերին, որոնք դարեր շարունակ ձգտել էին դուրս գալ և ասպատակել Միջագետքի, Պաղեստինի ու Ասորիքի արգավանդ ու բարեբեր հողերը: Նոր կրոնի դրոշի տակ միավորվելով, դարեր շարունակ իրար բզկտող արաբական ցեղերը իրենց սլաքն ուղղեցին արտաքին ուժերի դեմ: Իսլամը նպաստեց արաբների նվաճումներին հատկապես նաև այն պատճառով, որ նա հայտնի կրոններից միակն է, որ համուն հավատի պատերազմը (ջիհադ) այլահավատների դեմ, հենց իր սրբազան մատյանում՝ Ղուրանում, համարում է ամեն մի հավատացյալի կրոնական պարտականությունը:

Այսուհանդերձ արաբական ցեղերի միավորումը և արաբական պետության կազմավորումը, որին անմիջապես հաջորդեցին նվաճումները, բոլորովին չէին տա այն առասպելական հաջողությունները, որոնց հասան արաբները, եթե չլիներ նաև արտաքին նպաստավոր գործոնները: Արաբների հաջողության երաշխիքը այն քաղաքական, տնտեսական ու հասարակական ճգնաժամն էր, որը համակել էր Բյուզանդիային ու Իրանին՝ արաբների ճանապարհը դեպի Ասորիք ու Միջագետք փակող պետություններին:

571 թվականից մինչև 629, միայն կարճատև ընդմիջումով (591-603) Բյուզանդիան ու Իրանը, կես դար գոտեմարտելով, լրիվ սպառել էին իրենց ռազմական հնարավորությունները: 629 թվականի հաշտությունից հազիվ չորս տարի էր անցել, երբ արաբները խուժեցին Պաղեստին ու Միջագետք իրենց առջև գտնելով ուժասպառ ու հյուժված զորքեր:

Երկու հզոր տերությունները նաև ներսից էին քայքայված: Քաղկեդոնի (451) տիեզերական ժողովից հետո կայսրության կողմից ընդունված երկաթնակությանը հակադրվեցին միաբնակ ուսմունքի կողմնակից (կամ երկաթնակությունը մերժող) եկեղեցիները՝ դպտականը, ասորականը և հայկականը: Այնպիսի լարված տրամադրություններ էին ստեղծվել, որ Ասորիքում ու Եգիպտոսում մույնիսկ մախապատվությունը տալիս էին արաբներին: Սասանյան Իրանը մույնպես ներքուստ մաշված էր (չորս տարվա ընթացքում տասը արքաներ իրար

հաջորդեցին) մագդակյան աղանդավորական շարժման առաջացրած հակասությունների հետևանքով:

Այսպիսով արաբական պետության կազմավորումը և երկու հզոր տերությունների լիակատար քայքայումն (որը սոսկ պատահականություն էր) այնպիսի նպաստավոր իրադրություն ստեղծեցին, որ դարեր շարունակ միայն դրացի երկրներն ասպատակել երազող քոչվորը հանկարծ կարողացավ այնպիսի երկրներ նվաճել, որոնց գոյության մասին նվազագույն պատկերացումն իսկ չուներ:

Օմար խալիֆայի օրոք (634-644) խալիդ իբն ալ-Վալիդ և Աբու Ուբայդա իբն ալ-Ջառահ գորավարները նվաճեցին Պաղեստինն ու Ասորիքը (633-640), Ասադ իբն Աբու Վակկասը գրավեց Միջագետքը և մտավ արևմտյան Իրան 637 և 641 թվականների հաղթանակներով, իսկ Ամր իբն ալ-Ասը նվաճեց Եգիպտոսը (640-642)³: Օգտվելով Յարմուքի ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության և Կադիսիայի ճակատամարտում Սասանյան զորքերի պարտությունից, Թեոդորոս Ռշտունին 639 թվականին միավորեց Հայաստանի երկու մասերը: Օմարի օրոք տեղի ունեցան 640 և 642-643 թվականների արշավանքները դեպի Հայաստան:

Օմարի սպանությունից հետո նրան հաջորդեց Օսման իբն Աֆֆանը (644-656), որն Օմայան տոհմից էր: Արա օրոք շարունակվեցին նվաճումները և Իրանն ամբողջովին նվաճվեց, իսկ փախստական Հագկերտ Գ սպանվեց Մերվի մոտ: Թեոդորոս Ռշտունու և Մուավիայի 652-ին կնքած հաշտությունից ընդամենը երկու տարի անց՝ 654 թվականին ժամանակավորապես նվաճվեց Հայաստանը Հաբիբ իբն Մասլամայի ձեռքով: Եգիպտոսի կառավարիչ Ամրը նվաճել էր Լիբիան, իսկ դարի վերջին՝ 698-ին արաբները գրավեցին Աֆրիկա մահանգը (այժմյան Թունիսը) Կարթագեն մայրաքաղաքով⁴:

Սակայն Օսմանը շատ հակառակորդներ ուներ, որի գլխավոր պատճառը Օմայան տոհմից կառավարիչներ նշանակելն էր և նրան սպանեցին: Ասպարեզ իջան Ալիի կողմնակիցները, պահանջելով, որ խալիֆան լինի Մուհամմադի տնից, քանի որ Ալին նրա հորեղբորորդին

³ Ph. Hitti, History of the Arabs, pp. 160-167.

⁴ Հյուսիսային Աֆրիկան և Իսպանիան (Անդալուս) նվաճելուց հետո արաբներն անցան Պիրենեյան լեռնաշղթան ու ներխուժեցին Ֆրանկների թագավորությունը, սակայն Կարլ Մարտելը 732 թվականին (Մուհամմադի մահվանից ուղիղ հարյուր տարի անց) Տուրի, կամ Պուատիեի ճակատամարտում ետ շարտեց նրանց մինչև Պիրենեյան լեռնաշղթան, որը հիմնականում դարձավ խալիֆայության և ֆրանկների սահմանը:

ու միակ դստեր՝ Ֆաթիմայի ամուսինն էր: Հայաստանում այդ ժամանակ իշխում էր Համազասպ Մամիկոնյանը:

Խալիֆա ընտրված Ալիի (656-661) դեմ ապստամբեցին Հիջազում և այլ նահանգներում: Նրա դեմ պայքարի դուրս եկավ Օմայան տոհմից Մուավիան: 661-ին սպանվեց Ալին, երբ արդեն Մուավիան 660-ին իրեն խալիֆա էր հռչակել Ասորիքում: Ալիի հակառակորդների դեմ կռիվների ընթացքում և նրա մահվանից անմիջապես հետո «ուղղահավատ»՝ սուննի մահմեդականության կողքին երկու նոր ընդդիմադիր ճյուղեր առաջացան՝ Շիայի հոսանքը (Ալիի կողմնակիցներ) և խարիջիների հոսանքը (Ալիից հիասթափված ապստամբներ): Այս երկու ճյուղերն ամբողջ միջնադարում հակադրվել են մահմեդական աշխարհում միշտ տիրապետող սուննա (հետևորդները՝ սուննի) հիմնական ճյուղին:

Մուավիա Ա խալիֆայից (661-680) սկսած արաբների պատմության մեջ մի նոր ժամանակաշրջան սկսվեց⁵: Առաջին չորս խալիֆաներն ընտրվել էին մահմեդական համայնքի մեծամեծների կողմից: Մուավիան հիմք դրեց Օմայանների ժառանգական իշխանությանը (661-750) և այնուհետև այդ սկզբունքն ընդմիշտ գոյատևեց: Նա նստավայր ընտրեց Դամասկոսը, մինչդեռ նախկինում Մադինան էր մայրաքաղաքը և այդ օրվանից Արաբիան դադարեց խալիֆայության կենտրոնը լինելուց: Արտաքին ասպարեզում Մուավիան իր սլաքն ուղղեց Բյուզանդիայի դեմ և արաբական նորակազմ նավատորմիղը ցամաքային զորքի հետ միասին հարձակվեց Բյուզանդիայի վրա, հասնելով ընդհուպ մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այդ տարիներին Հայոց իշխանն էր Գրիգոր Մամիկոնյանը (661-685), ապա՝ Աշոտ Բագրատունին (685-689): Սրանց օրոք Հայաստանը ուներ բավականաչափ ինքնուրույն վիճակ:

Օմար Ա և Մուավիա Ա խալիֆաները կազմակերպել էին արաբական խալիֆայությունը, սակայն Օմայան Աբդ ալ-Մալիք խալիֆան (685-705) էր, որ վերջնականապես ձև տվեց այս նորակազմ պետությանը⁶: Նա ընդհանուր պարտադիր պետական լեզու դարձրեց արաբերենը: 695 թվականին Դամասկոսում թողարկվեցին առաջին զուտ արաբատառ ոսկի և արծաթ դրամները, կարգավորվեցին հարկերը:

Արաբական նվաճումները շարունակվեցին Վալիդ (705-715) խալիֆայի օրոք: Արևմուտքում, ինչպես տեսանք, արաբները հասան Պիրենեյան լեռնաշղթային, իսկ արևելքում խալիֆայության զորքերն անցան

⁵ H. Lammens, La Syria, précis historique, Beyrouth, 1921, p. 66-71.

⁶ Stb A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I, La dynastie d'Amorium, Bruxelles, 1935, p. 1-21:

Ամու Դարիա գետը և սկիզբը դրեցին իրանալեզու ազգաբնակչություն ունեցող Առդղ, Ֆերդանա, Խորեզմ և այլ նահանգների նվաճմանը:

Բյուզանդիայի հետ գոտեմարտը բորբոքվեց Մուլայման խալիֆայի (715-717) օրոք, երբ արաբները երրորդ հարձակումը գործեցին Կոստանդնուպոլսի դեմ, սակայն շուտով նահանջեցին: Բյուզանդիայից հետո խալիֆայության երկրորդ վտանգավոր ախոյանը խազարներն էին: Եզիդ Բ (720-724) և հատկապես Յիշամ (724-743) խալիֆաների օրոք խազարների հետ կատաղի ընդհարումների մի ամբողջ շարք է արձանագրված արաբ և հայ պատմիչների⁷ մոտ, որը վերջացավ խալիֆայության հաղթանակով: Յիշամի ժամանակ վերջնականապես նվաճվեցին Միջին Ասիայի իրանական նահանգները և կազմակերպվեց մի մեծ նահանգ, որը կոչվեց Մավերաննահր (մա վարա ան-մահր) այսինքն «Գետից (Ամու Դարիա) այն կողմ [գտնվող երկրամաս]»:

Յիշամի մահվանից հետո Օմայան պետությունն ընթացավ քայքայման ուղիով: Կային ներքին լուրջ հակասություններ, որոնց հետևանքով Օմայանները կորցրեցին ամեն մի հենարան: Նրանց կատաղի թշնամիներն էին Ալիի կողմնակից Շիայի հետևորդները, որոնց իմամները (առաջնորդ) մնում էին Մադինայում: Անհաշտ պայքար էին մղում նաև խարիջիները: Օմայանները հենարան չունեին նաև սուննի մահմեդականների մոտ, քանի որ Մուհամմադի հորեղբայր՝ Աբբասից սերող Աբբասյանները, օգտվելով Շիայի հետևորդների ու խարիջիների պայքարից, ճարպկորեն սեղմում էին օղակը Օմայանների շուրջը: Կարևոր էր նաև այն պարագան, որ Օմայանները ոչ միայն ոչ մահմեդականների, այլև նույնիսկ ոչ արաբ մահմեդականների նկատմամբ խտրականության քաղաքականություն էին վարում, որի հետևանքով ոտքի կանգնեցին նաև պարսիկները՝ Աբբասյանների դատը պաշտպանելով:

747-ին ապստամբություն ծագեց Իրանի արևելյան Խորասան նահանգում Աբու Մուսլիմի գլխավորությամբ, որը պարզեց Աբբասյանների սև դրոշը Օմայանների սպիտակ դրոշի փոխարեն: Նրա կողմնակիցներն էին թե՛ պարսիկ ղեկավանները (հողատեր), թե՛ գյուղացիությունը (մահմեդական և զրադաշտական) և թե՛ արաբներ: Նույն տարում ապստամբություն ծագեց նաև Ֆայաստանում:

749 թվականին Աբբասյան տոհմից Աբու-լ-Աբբասը Քուֆայի մզկիթում հռչակվեց խալիֆա: 750-ի հունվարի վերջին Ջաբի ճակատամար-

⁷ Իբն ալ-Ասիր, Երևան, 1982, էջ 83-84, 87-88, Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Յայոց, Պետերբուրգ, 1887:

տում Օմայան խալիֆա Մարուան Բ պարտություն կրեց Աբբասյանների զորքից ու փախավ, սակայն բռնվեց ու սպանվեց:

Իշխանությունն Աբբասյանների ձեռքն անցնելուց հետո խալիֆայության մեջ մեծ փոփոխություններ կատարվեցին: Արաբն այլևս մեռնակ չէր իշխում⁸ լայնածավալ տերության մեջ, այլ նրա հետ մասնակցություն ունեին մահմեդականությունն ընդունած բոլոր ժողովուրդները և հատկապես պարսիկները: Ուստի Աբբասյան խալիֆայությունը համամահմեդական բնույթ ուներ և հենց դրա հետևանքով ոչ մահմեդական (զիմմի) ժողովուրդների վիճակը շեշտակիորեն վատթարացավ: Պարսիկներն այլևս ընդդիմադիր ուժ չէին, այլ ընդհակառակը, դարձել էին պետության հենարանը և քրիստոնյա ժողովուրդները մեռնակ մնացին խալիֆայության ճնշող քաղաքականության հանդեպ:

Աբբասյան պետության ժամանակ սահմաններն ավելի նեղ էին, քան Օմայանների օրոք: 754-ին Օմանն անկախ դարձավ, իսկ 756-ին Օմայանների մի ճյուղը Իսպանիայում (Անդալուս) հզոր պետություն հիմնեց: Յյուսիսային Աֆրիկայում՝ Մադրիբի արևմտյան մասում Աբբասյանների իշխանությունը ձևական էր և 788-ին այն լրիվ անջատվեց դառնալով անկախ պետություն (Իդրիսիներ):

Առաջին Աբբասյան խալիֆան՝ Աբու-լ-Աբբասը (750-754) թեև սկզբում մնում էր Քուֆայում, շուտով նոր մայրաքաղաք կառուցեց՝ Չաշիմիյան (նույնպես Իրաքում): Սակայն Աբբասյան պետության իսկական հիմնադիրը դարձավ նրա եղբայր Աբու Ջաաֆար ալ-Մանսուրը (754-775), որն արյան մեջ խեղդեց ամեն մի ապստամբություն: 762-ին նա հիմնեց Բաղդադ մայրաքաղաքը: Հենց Մանսուր խալիֆայի իշխանության վերջին տարիներին՝ 774-775 բռնկվեց արաբական տիրապետության դեմ հայերի ամենահզոր ապստամբությունը Մուշեղ Սամիկոնյանի գլխավորությամբ, որը սակայն 775-ի գարնանը ճնշվեց:

Սասանյանների Տիգրան մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող Բաղդադը նոր հորիզոններ բացեց պարսիկների առջև, որոնք ներթափանցեցին հասարակական կյանքի բոլոր ասպարեզները՝ հատկապես քաղաքական ու մշակութային: Արքունիքում ստեղծվեց մի նոր պաշտոն՝ վեզիրությունը, որը զալիս էր Սասանյանների օրերից և այն ժառանգաբար վարեցին պարսիկ Բարմաքյանները, որոնցից առաջինը խալիփը

⁸ Գերմանացի պրաբագետ Յ. Վելիաուզենը Օմայանների վերացումը համարում է արաբական պետության անկում: Տես J. Wellhausen, Arab Kingdom and its fall, London, 1973:

էր: Ձեխ բարքերը, երգչուհիների հետ գինարբուքի գիշերները սովորական երևույթներ դարձան պալատում:

Նրա որդին ու հաջորդը՝ Մահդին (775-785) երկրի ներսում համեմատաբար մեղմ քաղաքականություն էր վարում, իսկ դրսում՝ Բյուզանդիայի դեմ ուժեղ պայքար սկսվեց⁹:

Մահդիի երկրորդ որդու՝ Չարուն ալ-Ռաշիդի (786-809) անձնավորությունը պարուրված է հեքիաթային շղարշով. շնորհիվ «1001 գիշերներ» ժողովածուի, սակայն իրականում նա ազաի և թռնակալ էր ոչ պակաս, քան իր պապը՝ Մանսուրը: Չարունի օրոք հարկերը աննախընթաց չափերի էին հասել: Նա անհանդուրժող գտնվեց Բարմաքյանների հանդեպ, որոնք մեծ փառքի էին տիրացել: 803-ին գլխատել տվեց վեզիր Ջաաֆարին և հարքունիս գրավեց նրանց առասպելական հարստությունը: Չարունը վերսկսեց պայքարը Բյուզանդիայի դեմ և վճռական հաղթանակներ տարավ: Ըստ լատին պատմիչների՝ Չարունը դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ է եղել ֆրանկների Շարլեման (Կարլոս Մեծ) կայսեր հետ:

Չարունի օրոք Բաղդադն արդեն դարձել էր փառքած քաղաք և համաշխարհային խոշոր կենտրոններից մեկը. արքունիքում իշխում էր գեխությունն ու շռայլությունը: Այս երևույթն առավել նկատելի դարձավ նրա որդու՝ Ամինի օրոք (809-813), որը զվարճանում էր Տիգրիս գետի վրա ծփացող կենդանակերպ ու թռչնակերպ շքեղ նավերի վրա:

Իր մահվանից առաջ Չարունը գահաժառանգ էր նշանակել Ամինին, որին պետք է հաջորդեր մյուս որդին՝ Մամունը¹⁰: Սակայն Ամինը խախտելով հոր կտակը գահաժառանգ հայտարարեց իր որդուն: Մամունը, որը ծնված էր պարսիկ մորից և խորասանի փոխարքան էր, վայելում էր տեղի ազնվականության համակրանքն ու օժանդակությունը և այդ բանի շնորհիվ հաղթեց իր եղբորը ու գրավեց իշխանությունը:

Մամունի օրոք (813-833) քաղաքական իրավիճակն անհանգիստ էր: Նա արշավանքներ ձեռնարկեց Բյուզանդիայի դեմ, սակայն ինքն սպանվեց 833 թվականին՝ Տարսոնի մոտ: Մամունը պատմության մեջ հայտնի դարձավ որպես գիտության և մշակույթի մեկնմաս, քաջալերելով ու կազմակերպելով հունարենից արաբերեն թարգմանական աշխատանքը:

Չարունի երրորդ որդին՝ Մուտասիմը (833-842) ծնված թյուրք

⁹ Tabari, Tarikh, VIII, p. 152-153:

¹⁰ Yaqubi, Tarikh, II, p. 436:

ստրկուհուց, մեծ չափով օգտագործեց միջինասիական թյուրք ստրուկներին, նրանցից կազմելով պահակազորք, որն այնքան նեղություն պատճառեց մայրաքաղաքին, որ խալիֆան 836-ին իր նստավայրը փոխադրեց Սամառա (արաբ. Սուռա ման ռաա):

Օտար ազդեցության և մշակութային զարթոնքի դեմ դուրս եկավ Մուտավաքքիլ խալիֆան (847-861), որը վստահություն չունենալով թյուրք պահակազորքի վայրագ զորապետերի վրա, հենարան փնտրեց սուննի պահպանողական հոգևորականության մոտ: Ձգտելով փրկել Աբբասյան պետությունը մասնատվածությունից, նա դաժան միջոցներ ձեռնարկեց միասնականությունը ամրապնդելու համար: Սրա օրոք՝ 850-852 թթ. ևս մի ապստամբություն բռնկվեց Չայաստանում, որը թեև ճնշվեց, սակայն անկախացման ընթացքն արդեն անշրջելի էր դարձել:

Մուտավաքքիլի¹¹ սպանությամբ վերջացավ Աբբասյանների հզորության շրջանը և սկիզբ առավ պետության թուլացման փուլը: Աբբասյաններից բաժանվեցին և անկախ պետություններ կազմեցին Սաֆարյանները Խորասանում (861), Բագրատունիները Չայաստանում (862), Ալիականները Թաբարիստանում (864), Թուլունիները Եգիպտոսում (868) և ապա Սամանիները Մավերաննահրում (875):

Աբբասյանների խալիֆայության քայքայման պատճառներն էին խոշոր հողատիրության, լինի սեփականատիրական (մուլք) թե պարզական (իկթա), արագ զարգացումը ի հաշիվ պետականի, տեղական ոչ արաբ հողատեր դասի (պարսիկ դեհկաններ, հայ նախարարներ) հզորացումն ու անջատողական ձգտումները և ժողովրդական ազատագրական ապստամբությունները:

Աբբասյանների պետությունը իր գոյությունը պահպանեց որպես ոչ զորեղ քաղաքական միավոր 861-945 թվականներին, ընդգրկելով միայն Իրաքն ու Արևմտյան Իրանը: 945-ին Շիրազում իշխող պարսիկ Բուիները (Բուայիիներ) Բաղդադում իրենց ձեռքը վերցրին իրական իշխանությունը:

բ. Մշակույթը

Առաջին հայացքից դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես է դարում անապատից դուրս եկող բավականին հետամնաց վաշկատուն արաբի լեզվով երկու հարյուրամյակ անց ստեղծվեց մի ճոխ և զարգացած

¹¹ W. Muir, The Caliphate, its rise, decline and fall, Edinburg, 1924:

գրականություն ու մշակույթ, որի կարևոր մասն էին կազմում աշխարհագրությունն ու պատմագրությունը: Այս հանելուկն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է հետադարձ ակնարկ նետել արաբական մշակույթի զարգացման ընթացքի վրա է-Թ դարերում:

Սեմական բոլոր ժողովուրդների (բաբելացիք, ասորեստանցիք, փյունիկեցիք, արամեացիք կամ ասորիներ, երրայեցիք, հարավարաբացիք¹² և եթովպիացիք) մեջ ամենաուշը գիր ու գրականություն ունեցողը արաբն է: Մահմեդականության (իսլամ)¹³ երևան գալու ժամանակ արաբներն արդեն կազմավորված գիր ունեին: Ե դարի վերջից և հատկապես Զ դարում և է դարի սկզբին հեթանոս արաբների մոտ առաջացավ բանավոր բանաստեղծական արվեստ: Հեթանոս արաբ բանաստեղծների բանավոր ստեղծագործությունները գրի առնվեցին միայն Թ-Ժ դարերում և համարվում են արաբական գրականության երախայրիքը:

Դ-է դարերում քրիստոնյա (ասորի) քարոզիչները ջանքեր թափեցին Արաբիայում քրիստոնեությունը տարածելու համար և որոշ հաջողություն ունեցան: Դա, ի վերջո, չհաջողվեց, սակայն քրիստոնեության և մովսիսականության ազդեցության տակ (բայց նրանց հակադրվող) մի նոր կրոն ծնվեց՝ իսլամը:

Արաբական մշակույթի այն հուշարձանը, որն իր ժամանակին գրի էր առնվել և իշխել միջնադարյան (մասամբ նաև նոր) գրականության վրա Ղուրանն (Կուրան) էր: Մուհամմադն (մահ. 632-ին) իր քարոզչական գործունեության ընթացքում, տարբեր առիթներով, թե՛ Մեքքայում, թե՛ Յասրիբում (Մադինա) բանավոր ձևով ժողովրդին հաղորդել էր (որպես ալլահի կողմից հայտնություն) իր նոր ուսմունքը, որը սակայն գրի առնվեց ու խմբագրվեց Օսման (644-656) խալիֆայի օրոք: Այս մատյանը կոչվել է Ղուրան (Կուրան) ընթերցվածքի իմաստով և պարունակում է 114 սուրա (փոքր գլուխ) դասավորված ոչ ժամանակագրական կարգով, ոչ էլ ըստ բովանդակության, այլ սոսկ ըստ ծավալի՝ ամենամեծից՝ ամենամիփոքրը:

Ըստ Ղուրանի և մահմեդական աստվածաբանության, երկնքում կա մի սրբազան մատյան (Գիրք), որից, ժամանակ առ ժամանակ, հայտնություններ են իջեցվում մարգարեներին: Այսպես, Տաուրատը (Թորա, Հին

¹² Եմենի բնիկ հին սեմական ժողովուրդը, պայմանականորեն հարավարաբացի կոչված, արաբանալով, նոր թափ հաղորդեց արաբական վաչկատուն ցեղերին, նպաստեց նրանց մակարդակի բարձրացմանը և արաբական մշակույթի սաղմնավորմանը: (Ա. Տ.-Ղ.)

¹³ Ներկայում ընդունված է նաև «Մուսուլմանություն»:

Կտակարան, Յնգամատյան) ի վերուստ իջեցվել է Մովսեսին, իսկ Ավետարանը (Ինքի) Յիսուսին, և այդ պատճառով հրեաներն ու քրիստոնյաները կոչվում են Գրքի ժողովուրդ (Աիլ ալ-Քիտաբ): Սակայն այս երկու մարգարեների հետևորդներն աղավաղել են երկնային Գրքից ի վերուստ իջեցված հայտնությունները, ուստի վերջին հայտնություններն իջեցվեցին Մուհամմադին և դա Ղուրանն է: Բանն այն է, որ Ղուրանն իր մեջ ներծծել էր Աստվածաշնչի (Յին (Տաուրատ) ու Նոր (Ինքի) Կտակարաններ) նյութը. հիշվում են Ադամը, Նոյը, Աբրահամը, Յակոբը, Յովսեփը, Մովսեսը, Դավիթը և ուրիշներ Յին Կտակարանից և Ջաքարիան, Յովհաննես Մկրտիչը, Մարիամը և Յիսուսը՝ Նոր Կտակարանից: Ղուրանն արաբական պետության համար «օրենսգիրք» էր, իսկ լեզվական տեսակետից՝ ամվիճելի հեղինակություն:

Սակայն այս ցածր մակարդակը չէր կարող բավարարել աշխարհակալ պետության պահանջները, քանզի արաբին վիճակված էր իշխել իրենից շատ ավելի բարձր ու հին մշակույթ ունեցող ժողովուրդների (պարսիկներ, հայեր, ասորիներ, ղպտիներ և այլն) վրա: Ուստի անհրաժեշտ էր շատ բան փոխ առնել, հատկապես օրենսդրական ասպարեզում: Արաբները (կառավարիչներ, հոգևորական դատավորներ) ծանոթացան և օգտվեցին իրենց նվաճած երկրներում եղած իրավական ավանդույթներից, որոնք մնացորդներն էին հռոմեաբյուզանդական և սասանյան-իրանական իրավունքի, բայց, որպեսզի դա ընդունելի լինի մահմեդական հասարակությանը, այդ ավանդույթները միահյուսել էին Մուհամմադին վերաբերող ավանդություններին, որոնք կոչվում էին հադիսներ (գրույցներ): Դրանք հարյուր հազարներով էին և հատուկ կերպով ուսումնասիրվում էին:

Յադիսների եվրոպացի ուսումնասիրողները, ինչպես հունգարացի Ի. Գոլդցիերը և հուլանդացի Ա. Յուրգրոմյեն, գտնում են, որ հադիսների ճնշող մեծամասնությունը հորինված է խալիֆայության կազմավորումից հետո: Դրանց մեջ կային ծիսակատարությանը, առք ու վաճառքին, տարբեր բնույթի պայմանագրերին, ստրուկների վաճառքին և այլ նյութերին վերաբերող գրույցներ, նույնիսկ հրեական ու քրիստոնեական հավատալիքներ և հունական փիլիսոփայության տարրեր: Սրանց հիման վրա ստեղծվեց մահմեդական իրավագիտությունը (ֆիկհ), որով առաջնորդվում էր գործնական օրենսդրությունը՝ շարիաթը:

Աբբասյանների հզորության ժամանակաշրջանում (750-861) պարսիկները ներթափանցեցին կյանքի բոլոր ասպարեզները, լինի քաղաքական, թե մշակութային, քանզի Աբբասյանները լրիվ բացել էին

դռները պետության բոլոր մահմեդական ժողովուրդների առջև՝ անկախ ծագումից:

Քաղաքական ասպարեզում պարսիկ Բարմաքյանները մուտք գործելով արքունիք նոր փայլ տվեցին նրան: Արաբական մշակույթի ասպարեզում չկա մի ճյուղ ուր պարսիկները պատվավոր դեր կատարած չլինեն: Հայտնի է նշանավոր քերականագետ Սիբավայիը (մահ. 796), իսկ բանաստեղծական արվեստի ասպարեզում Բաշշար իբն Բուրդը (714-784) և Աբու Նուվասը (762-813):

Արաբական գեղարվեստական արձակի զարգացմանը մեծ նպաստ բերեց պարսիկ Իբն ալ-Աուկաֆֆայի կողմից հնդկական առակների թարգմանությունը պահլավերենից արաբերենի:

Վերոհիշյալ հադիսների հիման վրա ստեղծվեց մահմեդական իրավագիտությունը, որի ամենատարածված դպրոցի (մազհաբ) հիմնադիրն է պարսիկ Աբու Հանիֆան (696-767): Նրա երկու հայտնի աշակերտները թողել են կարևոր ժողովածուներ՝ Աբու Յուսուֆը (մահ. 795) որը հեղինակն է հարկերի ու հողատիրության կարևորագույն աղբյուր «Հարկերի մատյանի» (Քիտաբ ալ-խարաջ) և Շայբանին (մահ. 804) «Իրավագիտական փոքր ժողովածուի» (ալ-Ֆիկհ ալ-Սաղիի) հեղինակը: Հանիֆիների կրոնա-իրավագիտական դպրոցը տարբերվում է նրանով, որ ճկուն է, համեմատաբար հանդուրժող ոչ մահմեդականների նկատմամբ, թույլ է տալիս կրոնական կանոններին առընթեր օգտագործել աշխարհիկ սովորույթը (ադատ) և աշխարհիկ տիրակալների օրենքները (կանուն):

Մահմեդական կրոնաիրավագիտական մյուս երեք հայտնի դպրոցներն (մազհաբ) են՝ մալիքիները (պահպանողական), շաֆիիները (չափավոր պահպանողական) և հանբալիները (ծայրահեղ պահպանողական):

Սակայն պարսիկների եռանդուն մասնակցությունը քաղաքական ու մշակութային ասպարեզներում բավական չէր արմատական փոփոխություն մտցնելու արաբների մշակութային կյանքում: Իսկական հեղաշրջումը կատարվեց միայն այն բանից հետո, երբ հին հունական հարուստ մատենագրությունից բազմաթիվ գիտական երկեր թարգմանվեցին արաբերենի: Այստեղ ևս արաբն անգոր էր, քանզի լիովին անտեղյակ էր հունաց լեզվին և այս հարցում օգնության հասավ հին մշակույթի տեր ասորին:

Խալիֆայության ներսում, հարկավ, կային հելլեն մշակույթի կենտրոններ (Ամտիոք, Եդեսիա, Ալեքսանդրիա), այսուհանդերձ Աբբասյան-

ները մեծ ջանքեր գործադրեցին Փոքր Ասիայից նոր ձեռագրեր բերելու համար: Դեռևս Մանսուր խալիֆան Բյուզանդիայի կայսրից ստացել էր հունարեն ձեռագրեր, որոնց մեջ եղել են Եվկլիդեսի երկերը: Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆան (786-809) Փոքր Ասիա կատարած արշավանքների ժամանակ բազմաթիվ հունարեն ձեռագրեր էր ավարել հատկապես Ամորիոն և Անկիրիոն քաղաքներից: Մամունը պատվիրակություն էր ուղարկել Լևոն Հայկազն կայսրին հունարեն ձեռագրեր խնդրելով: Որպես հելլենական մշակույթի սիրահար Մամունն ամեն կերպ ձգտում էր իսլամը հաշտեցնել հունական փիլիսոփայության հետ: Ըստ Ժ դարի մատենագիր Իբն ալ-Նադիմի վկայության, Մամունը երազում տեսել էր Արիստոտելին, որը նրան համոզում էր, թե փիլիսոփայությունը կրոնին բոլորովին հակառակ չէ:

830 թվականին Մամունը Բաղդադում հիմնեց Իմաստության տունը (բայտ ալ-հիքմա), որն ուներ ճոխ մատենադարան և միաժամանակ կազմակերպեց մի ակադեմիա ու թարգմանական կենտրոն: Այդ օրվանից թարգմանական գործը ամուր հիմքերի վրա դրվեց, քանզի նա առատաձեռն վարձատրում էր թարգմանիչներին:

Արաբներին հետաքրքրում էր հունական բժշկությունը, փիլիսոփայությունը և ճշգրիտ գիտությունները:

Թարգմանիչների մեջ խոշորագույն դեմքը նեստորական ասորի Հունայն իբն Իսհակն (809-873) էր: Մամուն խալիֆան նրան դարձրել էր Իմաստության տան վերատեսուչ, որտեղ նա ղեկավարում էր թարգմանիչների մի խումբ: Թարգմանվեցին Գալենոսի, Հիպոկրատեսի, Դիոսկորիդեսի երկերը, ինչպես նաև Պլատոնի ու Արիստոտելի աշխատությունները: Հունայնը թարգմանել է նաև Հին Կտակարանը հունարենից (Յոթանասնից), սակայն այն մեզ չի հասել: Հունայնը հռչակ ուներ նաև իբրև բժիշկ և ծառայել է Մուտավաքքիլ խալիֆայի արքունիքում:

Եթե Հունայնը նեստորական թարգմանիչների գլխավոր դեմքն է, ապա Սաբիտ իբն Կուռան (836-901) գլխավորում էր խառանի սաբի (աստղապաշտ) թարգմանիչներին: Սաբիները թարգմանեցին Արքիմեդեսի և Ապոլոնիոս Պերգացու աստղաբաշխական և մաթեմատիկական գործերը: Միաժամանակ նրանք վերանայում էին մաթորդների թարգմանած երկերը:

Թարգմանական գործը շարունակվեց նաև Ժ դարում մելքիտ ու հակոբիկ ասորի թարգմանիչների կողմից:

Միայն հունարենից կատարված այս հսկայական քանակությամբ թարգմանություններից հետո էր, որ ծնվեց այն արաբական (իրականում

արաբալեզու) մշակույթը, որը միջնադարյան արևելյան մշակույթի բաղկացուցիչ մասն է: Ի հարկե, արաբական կոչելը պայմանական է, քանի որ տեսանք թե ինչպիսի կարևոր դեր կատարեցին այդ մշակույթի կերտման մեջ պարսիկները, ասորիները և այլ ժողովուրդներ: Պատահական չէ, որ արաբական մատենագրության կարևորագույն ուսումնասիրության հեղինակ Կ. Բրոկելմանը¹⁴ մինչև 750 թվականն ստեղծված մատենագրությունը կոչում է արաբական ազգային գրականություն, իսկ 750 թվականից մինչև ուշ միջնադար գոյացած մատենագրությունը՝ արաբալեզու մահմեդական գրականություն:

Թ-ԺԵ դարերի արաբական մշակույթի բաղկացուցիչ մասերն են (բացի չափածո և արձակ գեղարվեստական գրականությունից, դավանաբանական մատենագրությունից, քերականությունից ու բառարանագրությունից) փիլիսոփայությունը, բժշկությունը, ճշգրիտ գիտությունները, աշխարհագրությունը և պատմագրությունը:

ԱՐԱՐ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ

ա. Պատմագրությունը

Կարելի էր ենթադրել, որ արաբական պատմական ավանդությունների հնագույն շերտը պետք է կազմավորված լիներ հնադարյան Եմենում, որից մեզ հասել են սաբայական ու հիմյարական արձանագրություններ պատմական բովանդակությամբ: Եմենի հինավուրց սեմական ժողովուրդը (հարավարաբացիք) ծուլվելով պետք է արաբներին փոխանցեր իր պատմական գրույցները: Այդ կատարվել է, սակայն բանն այն է, որ միջնադարյան արաբական պատմական աղբյուրներում մեզ հասել են սոսկ թագավորների անուններ և շատ աղոտ ու չափազանցված բանավոր առասպելներ այդ հնագույն շրջանի մասին: Այս գրույցներն ու առասպելները հավաքել ու գրի են առել «Թագերի մատյանի» (Քիտաբ ալ-Տիջան) Վահիբ իբն Մունաբբիհը (մահ. 728/734) և Ուբայդա իբն Շարիմ, որոնց մատյանները մեզ չեն հասել, այլ նրանցից քաղվածքներ ենք գտնում հետագա արաբ մատենագիրների աշխատություններում: Այս երկուսի և հատկապես Վահիբ իբն Մունաբբիհի գործե-

¹⁴ C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, I, Weimar, 1898, S. 9, 69.

րից կարևոր մասեր պահպանվել են Աբդ ալ-Մալիք իբն Հիշամի (մահ. 828/833) մոտ:

Հյուսիսային արաբների մոտ հավաքվել են զրույցներ հեթանոս ցեղերի արյունալի ընդհարումների, կռիվների մասին «Այյամ ալ-Արաբ» («Արաբների օրեր», այսինքն հիշատակելի [կռիվների] օրեր) կոչված, որոնք մահմեդական շրջանում հավաքել են Աբու Միհնաֆը (մահ. 774), Ավանա իբն ալ-Հաքամը (մահ. 763), Աբու Ուբայդան (մահ. մոտ 825): Հետագայում Հիշամ իբն Մուհամմադ ալ-Քալբին (մահ. 819) զբաղվել է այս զրույցներով, ինչպես նաև օգտագործել է Հիրայի քրիստոնյա արաբների դիվանատները: Նրանից քիչ բան է մեզ հասել:

Վաղ իսլամի շրջանի ուսումնասիրման համար հարուստ նյութ էին պարունակում Մուհամմադի մասին առաջացած բազմահազար զրույցները, որոնք կոչվում էին «հադիս»: Հայտնի է ալ-Զուհրին (մահ. 741/742), որն Օմայան խալիֆաների պատվերով գրի է առել հադիսները և դրանք, թեև պահվել են արքունի գանձարանում, սակայն հետագայում ոչնչացել են: Նման նյութերի հիման վրա շարադրվել են Մուհամմադի կենսագրությունը (Աիրա) և արշավանքների (Մադազի) մասին գրականությունը: Մուհամմադի կենսագրությունը շարադրել է Մուհամմադ իբն Իսհակը (մահ. 768), սակայն այն մեզ չի հասել: Մուհամմադի կենսագրության հիմնական աղբյուրն է Աբդ ալ-Մալիք իբն Հիշամի երկը, որը գրված է իբն Իսհակի կորած աշխատության հիման վրա:

Իմներորդ դարի սկզբին¹⁵ արդեն աստիճանաբար նյութեր են կուտակվում խալիֆայության առաջին արշավանքների մասին: Առաջին արշավանքների և խալիֆայության նվաճումների մասին գրել է Վակիդին¹⁶ (747-822) սակայն մեզ հասել է միայն չնչին մասը: Նման աշխատություններ գրել է նաև բասրացի ալ-Մադահին (մահ. 830/849), սակայն մեզ չեն հասել:

Այս ամբողջ գրականությունը, որը մեծ մասամբ մեզ չի հասել կամ քաղվածաբար է հաղորդվել, իր ժամանակին օգտագործվել է պատմիչների կողմից, որոնք իրենց աշխատություններում հաճախ հիշում են թե քաղել են այսինչից կամ այնինչից: Այս վկայակոչելու (խնադ) սովորությունը չափազանց տարածված է արաբական պատմագրության մեջ:

Այսպիսով Ը դարի և Թ դարի սկզբի պատմական աշխատություններից շատ քիչ բան է մեզ հասել: Սակայն կարևորագույն աշխատու-

¹⁵ X. A. P. Гябб, *Арабская литература*, стр. 43.

¹⁶ Վակիդիի նյութերի մեծ մասն օգտագործել է նրա քարտուղար իբն Սաադը (մահ. 844/845) «Կարգերի գիրք» (Քիտաբ ալ-Թարակատ) աշխատության համար:

թյունը, որը պահպանվել է Աբու Յուսուֆի (մահ. 798) «Հարկերի մատյանն» է:

Իր կազմավորման շրջանում արաբ պատմագրությունը կրեց պարսկական, հրեական ու քրիստոնեական (հունաստորական) ազդեցությունները:

Պարսկական ազդեցությունը ներթափանցեց շնորհիվ իրանական վեպի՝ «Արքայից մատյանի» (Խվաթայ Նամակ) արաբերեն թարգմանվելուն: Ըստ ավանդության, այն վերջնականապես գրի է առնվել Սասանյան արքա Հազկերտ Գ-ի (632-651) օրոք, ավելի ճիշտ՝ 632-637/641 թվականներին, այսինքն արաբական արշավանքների նախօրեին, քանզի 637-ին Կադիսիյայի և 641-ին Նեհավենդի պարտություններից հետո հազիվ թե նման աշխատանք կատարվեր: Այս մատյանն արաբերեն թարգմանվեց պարսիկ Աբդալլահ իբն ալ-Մուկաֆֆայի ձեռքով (721-757), սակայն ոչ պահվաճերեն (միջին պարսկերեն) բնագիրը, ոչ արաբերեն թարգմանությունը չեն պահպանվել: Արաբերեն թարգմանությունից (Խուդայ Նամե կամ Աիյար Աուլուք ալ-Ֆուրս՝ Վարք պարսից արքաների) օգտվել են Իբն Կուտայբան (մահ. 889), Աբու Հանիֆա ալ-Դինավարին (մահ. 895), Յակուբին (մահ. 897), Թաբարին (մահ. 923), Մասուդին (մահ. 956) և Համզա Իսֆահանին (մահ. 970): Արաբ մատենագրության և հատկապես պատմագրության մեջ շատ հաճախ նկատվում է շուրեքիյա (ժողովուրդների) կոչված այն հոսանքը, որը շեշտում է նվաճված ժողովուրդների գերազանցության զգացումը արաբների հանդեպ: Այսպիսի տրամադրություններ ունեն պարսկական ծագում ունեցող Իբն Կուտայբան, Դինավարին, Բալազուրին, Թաբարին ու Համզա Իսֆահանին:

Հրեաքրիստոնեական սուրբգրային նյութերն առատորեն գտնում ենք Դուրանում, հավանաբար բանավոր աղբյուրներից քաղված: Իսկ Ը-Թ դարերում Աստվածաշունչն արդեն թարգմանվել է արաբերենի: Տասներորդ դարի մատենագիր Իբն ալ-Նադիմը վկայում է, որ Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք (786-809) Ահմադ իբն Աբդալլահ իբն Սալամ ալ-Ինջիլին Աստվածաշունչը (Տաուրատ) արաբերենի էր թարգմանել: Հունայն իբն Իսհակի (809-873) մասին նույնպես ասվում է, թե Աստվածաշունչի հունարեն «Յոթանասնից» բնագրից թարգմանել է Հին Կտակարանը: Այս թարգմանությունները մեզ չեն հասել, սակայն նույն դարում դրանք օգտագործել են Ալի ալ-Թաբարին (785-861) «Գիրք կրոնի ու տերության» (Քիտաբ ալ-Դին ուա Լ-Դաուլա) աշխատության մեջ, ինչպես նաև Ջահիզը «Պատասխան քրիստոնյաներին» (ալ-Ռադդ

ալա-լ-Նասարա) երկում: Հին Կտակարանից բառացի երկարապատում մեջբերումներ ունեն իրն Կուտայբան և Յակուբին:

Ինչ վերաբերում է հռոմեական ու բյուզանդական կայսրերի պատմությանը, որ գտնում ենք Յակուբիի մոտ, ապա դրանք հավանաբար ասորիների կողմից բանավոր կերպով հաղորդված նյութեր են:

Այսպիսով, Ը դարում և Թ դարի առաջին կեսում կուտակված պատմական նյութերը, միանալով օտար ազդեցությունների հետ, տվեցին արաբ պատմագրության զարգացման առաջին շրջանի պսակը հանդիսացող երկեր:

Իններորդ դարի երկրորդ կեսից մեզ են հասել չորս պատմիչների կարևոր երկեր՝ Իբն Կուտայբայի (մահ. 889) «Գիրք իմացությանը» (Քիտաբ ալ-Մաարիֆ), Աբու Հանիֆա ալ-Դինավարիի (մահ. 895) «Գիրք երկարապատում ավանդությունների» (Քիտաբ ալ-Ախբար ալ-Թիվալ), Բալազուրիի (մահ. 892) «Երկրների նվաճումը» (Ֆուտուհ ալ-Բուլդան) և Յակուբիի (մահ. 897) «Պատմությունը» (Տարիխ): Այս դարում սկիզբ առավ նաև տեղական պատմագրությունը, ինչպես իբն Աբդ ալ-Հաքամի (մահ. 871) «Եգիպտոսի նվաճման պատմությունը»¹⁷, իբն Թաֆուրի (մահ. 893) «Բաղդադի պատմությունը»¹⁸ և այլն:

Արաբական պատմագրության երկրորդ շրջանն ընդգրկում է Ժ դարը և ԺԱ դարի առաջին տասնամյակները (կարելի է ասել մինչև սելջուկյան արշավանքները):

Առաջին խոշոր դեմքը Աբդ ալ-Կադիր ալ-Թաբարին է (838-923), որը պարսիկ է և ծնվել է Թաբարիստանում: Գրել է «Գիրք մարգարեից ու թագավորաց» երկը, դեպքերի շարադրանքը տալով ըստ հիջրի տարիների: Նույն դարում համառոտ տարբերակով թարգմանվել է պարսկերենի:

Վերջերս հայտնի դարձավ Ժ դարի մի պատմիչի գործը, որը երկար ժամանակ մնում էր անտիպ. դա Քուֆին է, որի մասին հայտնի էր միայն, որ մահացել է 926 թվականին: Քուֆիի Պատմությունը բազմահատոր հետաքրքրական աշխատություն է: Որպես պատմիչ կարելի է հիշել նաև Ջահիշարիին (մահ. 942), որի «Վեզիրների ու քարտուղարների պատմությունը» Աբբասյանների օրոք եղած հարկային դրության մասին

¹⁷ The History of the Conquest of Egypt, North Africa and Spain known as the Futuh Misr of Ibn al-Hakam. Ed. by Ch. C. Torrey. New Haven, 1922 (Yale Oriental Series, Researches 3).

¹⁸ Sechster Band des Kitab Bagdad von Ahmad ibn abi Tahir Talfur. Hrsg. und übers. von H. Keller, t. I: Arabischer Text; t. II: Deutsche Übersetzung, Leipzig, 1908.

կարևոր տեղեկություններ ունի:

Եթե Թաթարին հայտնի է իր աշխատանքի մեծ ծավալով ու ընդգրկումով (տալով ամբողջ խալիֆայության մամրամասն պատմությունը), ապա Մասուդին հայտնի է որպես բազմակողմանի պատմիչ, որին նույնիսկ կոչել են արաբների Չերոդոտոս: Ունի «Ոսկե լվացարաններ ու գոհարների մարգագետիններ» հայտնի աշխատությունը, որը նրա գրած համառոտ պատմությունն է, իսկ նույնի ընդարձակ և միջին խմբագրությունները մեզ չեն հասել: Մահացել է Եգիպտոսի Ֆուսթատ քաղաքում՝ 956-ին: Հիմնականում Իրանի պատմությանն է նվիրված Համզա Իսֆահանիի (մահ. 961) «Ազգերի պատմությունը» աշխատությունը:

Ժ դարում արաբ պատմագրության մեջ մի նոր երևույթ էր քրիստոնյա արաբ պատմիչների երևան գալը: Եվտիքիոս Սաիդ իբն ալ-Բաթրիկը (876-939) Ալեքսանդրիայի պատրիարքը իր «Գոհարների շարք» երկում շարադրել է Արևելքի պատմությունը մինչև 933 թվականը: Նույն դարում Աներոս իբն ալ-Մուկաֆֆա եպիսկոպոսը գրել է Ալեքսանդրիայի դպտի պատրիարքների պատմությունը: Ազապիոս (Մահբուբ) ալ-Մանբիջին գրել է Տիեզերական պատմություն մինչև Ժ դարի կեսերը: Առավել հայտնի է Յահիա իբն Սաիդ ալ-Անթաքին (980-1066), որը շարունակել է Եվտիքիոսի գործը՝ հասցնելով մինչև ԺԱ դարի կեսը:

Ժ դարի պատմիչների շարքը կարելի է դասել պարսիկ Իբն Միսքավայիին (մահ. 1038), որն իր «Ազգերի փորձը» գրել է դարի վերջերին, ինչպես նաև Բիրունիին (մահ. 1048), որն իր պատմական երկը գրել է 1000 թվականին:

Պատմագրությունը զարգացավ նաև հեռավոր Անդալուսում (Արաբական Իսպանիա), ուր Իսպանիայի արաբական նվաճման պատմությամբ հայտնի է Իբն Կուֆիյան (մահ. 977):

ԺԱ դարի կեսերին կանգ առավ արաբ պատմագրության զարգացման բնականոն ընթացքը, քանզի սելջուկյան ավերիչ արշավանքները մոտավորապես մեկ հարյուրամյակ ամլության մի շրջան առաջացրին: Կարելի է միայն հիշել Հիլալ ալ-Սաբիին (970-1056), որը Պատմության հեղինակ է և Բաղդադի մամրամասն պատմության հեղինակ ալ-Խաթիր ալ-Բաղդադիին (մահ. 1071), որոնք վերջին հաշվով, նախորդ շրջանին են պատկանում: Սակայն հեռավոր Իսպանիայում շարունակվում էր մատենագրության զարգացումը. հայտնի պատմիչ է Իբն Հայյանը (մահ. 1074), իսկ հատկապես երևան եկան Կենսագրական բառարաններ, որոնք պատմական կարևոր աղբյուրներ են:

Սերձավոր Արևելքում միայն ԺԲ դարի կեսերից որոշ աշխուժություն

է նկատվում պատմագրության մեջ: Իբն ալ-Կալանիսին (1073-1160) գրում է «Դամասկոսի պատմության հավելվածը», քանի որ նրանից առաջ Դիալ ալ-Սաբին գրել էր «Դամասկոսի պատմությունը»: Յուզերի ծնով է գրված Ուսամա իբն Մունկիզի (1095-1188) աշխատությունը, որը կարևոր աղբյուր է խաչակիրների ու մահմեդականների հարաբերությունների մասին:

ԺԲ դարի կեսերից մինչև ԺԳ դարի կեսերը (մոնղոլական արշավանքները և մամլուքների իշխանության հաստատումը Եգիպտոսում) պատմագրությունը ծաղկեց տարբեր կենտրոններում: Կարևոր դեմք է Իբն ալ-Ջաուզին (մահ. 1200), որը եղել է Սալահ ալ-Դինի քարտուղարը և հեղինակ է բազմահատոր պատմության: Նրան ժամանակակից է Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանին (մահ. 1201), որը 1194-ին արաբերենի էր թարգմանել և ընդարձակել պարսիկ Անուշիրուան իբն Խալիդի աշխատությունը, իսկ նրա գործը մեզ հասել է ԺԳ դարում Բուեդարիի կատարած համառոտ խմբագրությամբ: Այստեղ շարադրված են ԺԱ-ԺԲ դարերի դեպքերը: ԺԳ դարի սկզբին է գործել Սադր ալ-Դին ալ-Յուսայնին, որը նույնպես այդ շրջանի մասին է գրել: Յուրահատուկ տեղ ունի Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին (1117-1226), որը ծնվել է Նփրկերտում և գրել է ԺԲ դարի դեպքերի մասին:

Սակայն այս շրջանի խոշորագույն դեմքն է Իբն ալ-Ասիրը (1160-1233), որի «Լիակատար պատմությունը» արաբ պատմագրության մեջ մեծ երևույթ է: Ջալալ ալ-Դին Խորեզմիի քարտուղար Նասավին (մահ. 1249) շարադրել է նրա գործունեության պատմությունը: Մուհամմադ ալ-Յամալին (ԺԳ դ. առաջին կես) հեղինակ է ԺԲ-ԺԳ դարերի պատմության մասին աշխատության: Իբն ալ-Ջաուզիի թոռ Աիբ իբն ալ-Ջաուզին (1186-1257) գրել է «Ժամանակի հայելի» կոչված աշխատությունը: Նրա ժամանակակից Իբն ալ-Ադիմը (1192-1262) շարադրել է Դալեբի պատմությունը մինչև 1243: Այս շրջանում Արևմուտքում (Մադրիբ) հայտնի դեմք էր Մարրաքուշին, որը 1224-ին գրել է Դյուսիսային Աֆրիկայի քաղաքական իրադարձությունների մասին:

Արաբ պատմագրության զարգացման վերջին շրջանը համընկնում է մամլուքյան ժամանակաշրջանին (1250-1517), երբ արաբ մշակույթի հիմնական կենտրոնը Եգիպտոսն էր: Այստեղ ծաղկեց քրիստոնյա արաբ (ղպտի) պատմիչ ալ-Սաքինը (1205-1273), որը հեղինակ է «Օրինյալ ժողովածու» կոչված տիեզերական պատմության: Նրան հաջորդեց Ասորիքում Աբու-լ-Ֆարաջ իբն ալ-Իբրին, կամ Բար Դեբրեոսը՝ (1226-1286) հակոբիկ ասորիների պատրիարքի տեղակալը, որի «Պե-

տությունների համառոտ պատմությունը» նույնպես տիեզերական պատմություն է: Կենսագրական բառարանների ասպարեզում կարկառուն դեմք է Իբն Խալլիքանը (1211-1282):

ԺԴ դարի առաջին կեսում իրար հաջորդեցին ալ-Ջահարին (1274-1348) իր «Իսլամի պատմությամբ» և Աբու-լ-Ֆիդան (1273-1357) իր «Մարդկության համառոտ պատմությամբ»:

Դարի երկրորդ կեսում հայտնի է Իբն Քասիրը (1301-1373) և վերջապես արաբական պատմագրության մեծագույն դեմքը՝ Իբն Խալդունը (1332-1406), որի բազմահատոր «Պատմության» Առաջաբանը (Մուկադդիմա) բացառիկ արժեք ունի որպես պատմության փիլիսոփայություն:

ԺԵ դարը արաբ պատմագրության վերջին կարևոր դեմքերն է տվել՝ Կալկաշանդի (1355-1418), Մակրիզի (1364-1442), Այնի (1360-1451), Իբն Տադրիբիրդի (1411-1466) և Սուլուքի (1445-1505):

Արաբ պատմագրությունը հիմք դարձավ պարսկական, թուրքական ու այլ մահմեդական ժողովուրդների պատմագրության համար: Պարսիկ պատմիչների երկերը ներծծված են արաբ պատմագրության ավանդույթներով: Նույնը կարելի է ասել նաև թուրք պատմիչների մասին, որոնցից Մունաջջիմ Բաշին (մահ. 1702) արաբ պատմագրության նյութերը հանրագումարի բերող մի շատ կարևոր արաբերեն աշխատության հեղինակ է:

բ. Աշխարհագրությունը

Արաբական աշխարհագրական գրականությունը երկակի բնույթ ունի: Մի կողմից սերտորեն կապված է ճշգրիտ գիտությունների՝ աստղաբաշխության ու մաթեմատիկայի հետ, իսկ մյուս կողմից առնչվում է պատմագիտության և գեղարվեստական գրականության հետ:

Արաբները սովորություն ունեին որոշակի ձևով խմբավորելու կամ դասակարգելու գիտությունները: Նման մի դասակարգմամբ՝ դրանք բաժանում էին երկու խմբի՝ հին գիտությունների (ալ-Ուլում ալ-Կադիմա) և նոր գիտությունների (ալ-Ուլում ալ-Ֆադիսա): Առաջինների մեջ էին մտնում դպրությունը, դավանաբանական գրականությունը, իրավագիտությունը (ֆիկհ) և պատմությունը, որոնք Օմայանների օրոք առաջացած էին համարվում, իսկ երկրորդ խմբի մեջ էին դասում աստղաբաշխությունը, մաթեմատիկան, բժշկությունը, փիլիսոփայությունը, համարելով, որ սրանք ավելի ուշ են զարգացել՝ Աբբասյանների շրջանում:

Ահա այս երկրորդ խմբի մեջ էր նաև աշխարհագրությունը, որն իրոք սկսեց զարգանալ Աբբասյանների օրոք:

Աշխարհագրության առաջացումն ու զարգացումը արաբների մոտ սերտորեն կապված է խալիֆայության գործնական պահանջների հետ: Հարկահանության կազմակերպումը պահանջում էր պետության բոլոր նահանգների քաղաքների ու գյուղերի մանրակրկիտ հաշվառում: Թեպետ Իրանում եղել էին հարկամատյաններ, նույնպես և Բյուզանդիայում, այսուհանդերձ նոր պայմաններում անհրաժեշտ էր նոր ձևով կազմակերպել այն: Արդեն Ը դարում առաջացան արաբերեն հարկամատյաններ (ինչպես Աբու Յուսուֆի «Քիտաբ ալ-հարաջը»), որոնք այնքան անհրաժեշտ էին հարկային դիվանի համար:

Լայնածավալ պետությանն անհրաժեշտ էին ճշգրիտ տեղեկություններ ճանապարհների, փոստային կայանների և հաղորդակցության միջոցների, ինչպես նաև ծովային ուղիների վերաբերյալ: Խալիֆայությանն անհրաժեշտ էին նաև բազմատեսակ տեղեկություններ այլ պետությունների, հատկապես Բյուզանդիայի մասին:

Այսպիսով Թ դարում պահանջն ստեղծեց մի գիտություն, որը հունարեն բառով կոչվեց «ջաղրաֆիյա», կամ «ջուղրաֆիյա»: Երբեմն արաբներն իրենց համար առավել հասկանալի ձևով ասում էին «Երկարությունների ու լայնությունների գիտություն» (Իլմ ալ-Աթուալ ու-ալ-Աարադ), կամ «Քաղաքների դրության որոշման գիտություն» (Իլմ Տակուիմ ալ-Բուլդան): Ավելի որոշակի իմաստ ունեն «Ճանապարհների ու թագավորությունների գիտություն» (Իլմ ալ-Մասալիք ու-ալ-Մամալիք) արտահայտությունը, իսկ ոմանք արևելյան երևակայությամբ կոչում էին «Երկրների հրաշալիքների գիտություն» (Իլմ Աջաիբ ալ-Բիլադ):

Մաթեմատիկական աշխարհագրություն

Արաբների մոտ աշխարհագրության այս ճյուղն առաջացավ մասամբ հնդկական ու պարսկական, բայց հատկապես հունական ազդեցության տակ:

Աբբասյանների օրոք արքունիքում երևան եկավ աստղագուշակի (մունաջջիմ) պաշտոնը, որպես Սասանյան Իրանից եկող ավանդույթ: Երբ 762-ին հիմնադրվեց Բաղդադը, Մամսուր խալիֆան քաղաքի հիմնադիր ճարտարապետների (մուհանդիս) և վերակացուների հետ նշանակել էր նաև երկու աստղագուշակի, որոնք սակայն, ըստ էության,

աստղաբաշխներ էին: Մեկը՝ պարսիկ Նաուբախտն էր, որի սերունդը հետագայում հայտնի դարձավ տարբեր ասպարեզներում, մյուսը՝ հրեա Մաշալլահն էր:

Պարսկական աստղաբաշխական երկերը, որոնք այս շրջանում հասնում էին արաբներին, քիչ չափով ինքնուրույն էին, քանզի հիմնականում արտահայտում էին հնդկական գիտությունը, որն, ի դեպ, մաս ուղղակիորեն էր ներթափանցում արաբական միջավայր:

Ըստ արաբ մատենագիրների, 771 կամ 773 թվականին Մանսուրի արքունիքը ժամանեց հնդկական մի դեսպանություն, որի կազմում էր գիտնական Մանքան կամ Քանքան. սա իր հետ էր բերել հնդկերեն աստղաբաշխական մի երկ, որի մեջ աղյուսակներ կային: Այս գործի արաբերեն մշակումը Ֆազարիի ու Յակուբ իբն Թարիկի կողմից կոչվել է «Սինդհինդ գիրք» (Քիտաբ Սինդհինդ): Այժմ պարզված է, որ այս հնդկերեն աշխատության հեղինակն է եղել Բրահմագուպտան, որը 628-ին գրել է «Սիդդհանտա» կոչված գիրքը: Ահա այս գրքի անունը արաբական միջավայրում աղավաղվելով դարձել է Սինդհինդ, որի մեջ արտահայտված են Հնդկաստանի երկու մասերի արաբական անունները Սինդ (Ինդոսի հովիտ) և Հինդ (Հնդկաստան): Սիդդհանտա մշանակել է գիտելիք, գիտություն, սակայն ժամանակի ընթացքում այս բառն օգտագործվել է ամեն մի աստղաբաշխական երկի համար:

Ֆազարին, օգտագործելով հնդկական նյութերը, կազմել է աստղաբաշխական աղյուսակներ՝ զիջ կոչված: Պահպանելով համդերձ Սինդհինդի համակարգը, միաժամանակ լրացումներ է կատարել, հնդկական ժամանակի հաշվումը վերածելով արաբական տարիների և այլն: Նրա աստղաբաշխական աղյուսակից (զիջ) մի հատված պահպանվել է ժդարի պատմիչ Մասուդիի մոտ, որի հիման վրա եզրակացրել են թե դա գրված է եղել 786-ից անմիջապես հետո: Ֆազարին և նրա ժամանակակիցները կարևոր դեր կատարեցին արաբական աստղաբաշխության սկզբնավորման մեջ: Նա և Մաշալլահը առաջիններն էին որ աստրոլաբներ (աստղագիտական չափիչ գործիքներ) կազմեցին:

Նախքան հունական ազդեցությունը արաբները երկարությունները չափում էին ըստ Արիմի կամ «երկրի գմբեթի (կուբբատ ալ-արդ) միջօրեականի», որը գտնվում էր ինչ որ տեղ արևելքում: Ըստ հնդիկ գիտնականների տեսության, երկարությունները հաշվվում էին ըստ միջօրեականի, որն անցնում էր Լանկա (արաբ. Սարանդիբ, նոր ժամանակներում՝ Ցեյլոն) կղզու վրայով, որն, իբր, հասարակածի վրա է գտնվում: Ըստ հնդիկների՝ Լանկայի միջօրեականն անցնում էր Ուժայյինայի

(այսինքն՝ Ուջայն Կենտրոնական Յնդկաստանի Մալվա գավառում) վրայով, ուր կա հայտնի աստղադիտարան: Արաբներն այս Ուջայնը դարձրին Ուզայն, աղավաղելով՝ Արին: Այսպիսով արաբների մոտ տեղ գտավ այն տեսությունը, որ երկարությունների հաշիվն սկսում է Արինի միջօրեականից: Արին բառը ժամանակի ընթացքում պարզապես կենտրոնի իմաստ ստացավ:

Յնդկական աստղաբաշխական և աշխարհագրական տեսություններից բացի արաբական միջավայր ներթափանցեցին նաև իրանական համապատասխան նյութեր: Օրինակ, զիջ (աստղաբաշխական աղյուսակներ) բառը ծագում է պարսկերեն զիզից, պահլավերեն՝ զիկից, որն սկզբում նշանակել է հիմք: Արաբների մոտ յոթ իկլիմների հայտնի տեսությունը ծագել է իրանական յոթ քիշվարների (երկրների) պատկերացումից, թեև այս տեսությունն ամրացավ միայն հունական ազդեցությունից հետո:

Պարսկերեն (պահլավերեն) հորինված երկերից մեկն էր, որ զգալի ազդեցություն է թողել արաբական աշխարհագրության մեջ: Դա արաբական միջավայրում «Ջիջ ալ-Շահ» կամ «Ջիջ ալ-Շահիրիար» կոչված աշխատությունն է, որի հիմքում ընկած է պահլավերեն «Ջիկ-ի Շատրոնայար» երկը՝ գրված 632-ին, Յազկերտ Գ-ի օրոք: Այն օգտագործել է Մաշաալլահը, ծանոթ է եղել նաև Խորեզմին:

Իններորդ դարի սկզբից հունական աշխարհագրությունը եկավ դուրս մղելու հնդկականն ու պարսկականը, իսկ դարի կեսին այն արդեն տիրապետող էր: Տեսական վերլուծությամբ ու գիտական հիմնավորումով զինված հունական աշխարհագրությունը բնականաբար պիտի ետ մղեր իր նախորդներին:

Յույն մեծ աշխարհագրագետ աստղաբաշխ Կլավդիոս Պտղոմեոսի (90-168) և քարտեզագետ Մարին Տիրացու (Ա դ. վերջ - Բ դ. սկիզբ) աշխատությունների թարգմանությունները և նրանց ծանոթացումը ծնունդ տվեցին արաբալեզու մաթեմատիկական աշխարհագրությանը: Պտղոմեոսից թարգմանվել են նախ նրա երկու հիմնական երկերը՝ Մեծ ժողովածուն, որն արաբները կոչում էին Մաջիսթի, կամ Միջիսթի (միջնադարյան Եվրոպայում Almagest) և Աշխարհագրական ուղեցույցը, որը պարզապես կոչվել է աշխարհագրություն:

Ալմագեստն առաջին անգամ թարգմանվել է Բարմաքյան վեզիր Յահիա իբն Խալիդի պատվերով՝ նախքան 803 թվականը: Դա կոչվում է հին թարգմանություն և բավարար մակարդակ չի ունեցել: Մամուն խալիֆայի օրոք կատարվել է նոր, որակով թարգմանություն մոտավորա-

պես 827/828 –ին: Ապա կրկին է թարգմանել Հունայն իբն Իսհակը (810-873), իսկ հետո այն խմբագրել է Սաբիթ իբն Կուռան (834-901): Ալմա-գեստը արաբերենից լատիներենի է թարգմանել Ժերար Կրեմոնացին 1175-ին:

Պտղոմեոսի երկրորդ աշխատությունը՝ Աշխարհագրությունը նախ թարգմանել է փիլիսոփա Քինդին (մահ. 874), ապա Սաբիթ իբն Կուռան ավելի ընտիր թարգմանություն է կատարել, իսկ Իբն Խորդադեհը այն խմբագրել է: Բացի այս երկու մեծ աշխատություններից արաբերենի են թարգմանվել նաև Պտղոմեոսի մանր աշխատություններ, որոնք առնչվում են Ալմագեստին: Կա նաև մի արաբական երկ «Քիտաբ ալ-Մալիհամա» (Պայքարի գիրք) կոչված, որը կապում են Պտղոմեոսի անվան հետ: Ըստ երևույթին սա Պտղոմեոսի և արաբական նյութերի մի խառնուրդ է, որին հղում է նաև ԺԳ դարի աշխարհագրագետ Յակուտը:

Այս բոլորի հետևանքով արաբների մոտ սկիզբ առան աստղագիտական պրպտումները: Բաղդադի ու Դամասկոսի աստղագիտարաններում կատարված դիտարկումների հիման վրա կազմվում են «Մամունի աստղաբաշխական աղյուսակները» Մամուն խալիֆայի օրոք, որոնք օգտագործվել են Խորեզմիի ու Ֆարղանիի կողմից: Կազմվել է նաև «Մամունի քարտեզ», որն անկասկած ազդված է եղել Պտղոմեոսի քարտեզներից:

Արաբական մաթեմատիկական աշխարհագրության առաջին խոշոր դեմքը Խորեզմին է, ապա՝ Ֆարղանին (երկուսն էլ թ դարում), իսկ Ժ դարում հայտնի է Սուհրաբը, որի աշխատությունն այնքան նման է Խորեզմիի «Երկրի պատկերը» (Քիտաբ Սուրատ ալ-Արդ) գրքին, որ կարելի է այն Խորեզմիի երկի երկրորդ խմբագրությունը համարել: Նրան նախկինում կոչել են Իբն Սերապիոն՝ շփոթելով նույնանուն բժշկի հետ:

Նույն դարում ապրած, Աստղաբաշխական աղյուսակների հեղինակ է խառանցի աստղապաշտ սաբիների կրոնի հետևորդ ալ-Բատտանին (մահ. 929): Աստիճանաբար մաթեմատիկական աշխարհագրության կենտրոնները Բաղդադյան շրջանակներից տեղափոխվում են արևմուտք: Ֆաթիմյան եգիպտոսում Իբն Յունուսը (մահ. 1009) աղյուսակներ է կազմում աշխատելով Մուկաթթամ լեռան (Կահիրեի մոտ) աստղագիտարանում: Իսպանիայում ալ-Ջարկալին (մահ. 1087) մասնակցել է «Տոլեդոյի աստղաբաշխական աղյուսակների» հորինմանը, որի համար գրել է նաև մեկնություններ: Այս աղյուսակները ԺԲ դարում լատիներեն է թարգմանել Ժերար Կրեմոնացին:

Արևելքում մոնղոլական արշավանքներից հետո Մարաղայի աստ-

դադիտարանում դիտումներ է կատարել Նասիր ալ-Դին Թուսին (մահ. 1274) և գրել «ալ-Ջիջ ալ-Իլխանի» (Իլխանական աստղաբաշխական աղյուսակներ): Նա գրել է պարսկերեն և արաբերեն: Վերջապես կարելի է հիշել Ուլուղբեկին (մահ. 1449), որը 1428-ին հիմնել է Սամարղանդի աստղադիտարանը: Իր «Ջիջե ուլուղբեկի» երկը գրել է պարսկերեն, սակայն շուտով այն թարգմանվել է արաբերենի:

Նկարագրական աշխարհագրություն

Եթե թ դարի առաջին կեսում հանդես եկավ մաթեմատիկական աշխարհագրությունը, որի առաջին կարևոր դեմքը Խորեզմին (մահ. 847) է, ապա դարի երկրորդ կեսում կազմավորվեց նկարագրական աշխարհագրությունը, և նրա հիմնադիրն էր Իբն Խորդադբեհը (մահ. 912):

Մաթեմատիկական աշխարհագրությունը ուղղակի հունական ազդեցության տակ ծնունդ առավ, սակայն դժվար է նկարագրական աշխարհագրության համար մեկ որոշակի աղբյուր նշել: Վերջինս դեռ թ դարի առաջին կեսում աստիճանաբար սաղմնավորվեց, թեև կրեց նաև հունական և պարսկական ազդեցությունը:

Իններորդ դարի առաջին կեսում արաբ մատենագրության մեջ առաջանում են «Քիտաբ ալ-Անուա» (Գիրք լուսնի երեսների) կոչված աշխատություններ, որոնց մեջ բանասերները լեզվաբանական մեկնաբանությունների հետ մեկտեղ տալիս են եղանակի ու բնության մասին տեղեկություններ: Այսպիսի աշխարհագրաբանասիրական աշխատություններ է հորինել անապատի հին ավանդությունների գիտակ Ղիշամ ալ-Քալբին (մահ. 820): Նման երկերը մեծ մասամբ նվիրված էին լինում Արաբիայի աշխարհագրությանը, կլիմայական պայմաններին, թեև եղել են աշխատություններ, որոնք դուրս են եկել Արաբիայի սահմաններից:

Բազմակողմանի գրող ու մտածող Ջահիզը (մահ. 869) իր երկերում հաճախ է անդրադառնում աշխարհագրական երևույթներին, սակայն ժամանակի ընթացքում պարզվեց, որ զուտ աշխարհագրական բնույթի գրքեր էլ է հորինել: Արդեն հայտնի է նրա «Չայացք վաճառականության վրա» աշխատությունը:

Արաբները հեռավոր երկրների մասին գաղափար էին կազմում արշավանքների ընթացքում, կամ թշնամու ձեռքը գերի ընկնելով և կամ որոշ քաղաքական հանձնարարությամբ հեռավոր երկրներն այցելելով: Նման ճանապարհորդություններից (ցամաքային թե ծովային) վերադառնալով՝ տալիս էին իրենց տեսած երկրների նկարագրությունը:

Առևտուր կատարելու համար արաբներն ու պարսիկները ծովային ճանապարհորդություններ էին կատարում մինչև հեռավոր Մալայա և Չինաստան, իսկ Միջերկրական ծովում արաբական նավերը միշտ շրջագայության մեջ էին: Հայտնի է Սուլայման վաճառականի Հնդկաստան ու Չինաստան կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունը, որը վերաբերում է 851 թվականին, թեև գրի է առնվել հաջորդ դարում:

Իններորդ դարի երկրորդ կեսում արդեն ձեռքի տակ ունենք լուրջ աշխարհագրական երկեր, որոնցից առաջինն է Իբն Խորդադեհիի աշխատությունը: Ապա պետք է հիշել Յակուբիի (մահ. 897) երկը, իսկ հաջորդ դարի սկզբին գործել են Իբն ալ-Ֆակիհը (մահ. 903-ից հետո), Իբն Ռուստան (մահ. 913-ից հետո) և Կուդաման (մահ. 932-ից հետո):

Տասներորդ դարում սկսում է մի նոր շրջան, երբ երևան եկավ «Դասական դպրոցը» արաբ աշխարհագրության մեջ: Սրա հիմնադիրն է Բալխին (850-934), որի աշխատությունը մեզ չի հասել: Ապա իրար են հաջորդում Իսթախրին (մահ. 951-ից հետո), Իբն Հաուկալը և Մուկադդասին (946-1000): Դասական դպրոցը հայտնի է իր քարտեզներով: Այս դարում հայտնի են նաև Աբու Դուլաֆը, Մակդիսին (մահ. 956) և հատկապես Մասուդին (մահ. 956): Այս խմբին կարելի է միացնել նաև բազմակողմանի գիտնական Բիրունին:

Սելջուկյան արշավանքների կատարած ավերածության հետևանքով մշակույթի կենտրոնները (և հենց աշխարհագրության) Իրաքից ու Իրանից տեղափոխվում են արևմուտք՝ Իսպանիա և Եգիպտոս ու Սիրիա: ԺԱԺ դարերում արաբական Իսպանիայում ծաղկում են աշխարհագրական բառարանի հեղինակ Բաքրին (մահ. 1094), Աբու Համիդ ալ-Ղարնաթին (մահ. 1169/1170) և հատկապես հռչակավոր Իդրիսին (1100-1165), որն ապրել է Ափիլիայում և հեղինակ է հարուստ քարտեզների:

Եգիպտոսում ու Սիրիայում ծաղկել են Յակուտը (մահ. 1229) աշխարհագրական հայտնի բառարանի հեղինակը և Աբդ ալ-Լաթիֆը (մահ. 1231):

ԺԳ դարի երկրորդ կեսում և ԺԴ դարում աշխարհագրության զարգացման կենտրոններն էին Եգիպտոսն ու Սիրիան: Հայտնի են Իբն Սաիդը (մահ. 1274), Ջաքարիա ալ-Կազուինին (մահ. 1283), որն ունի երկու աշխատություն՝ Տիեզերագիտություն և Աշխարհագրություն, ապա Դիմաշկին (մահ. 1327), Աբու-լ-Ֆիդան (մահ. 1331), ալ-Նուայրին (մահ. 1332), ալ-Օմարին (մահ. 1349) և ճանապարհորդ Իբն Բաթթուքան (մահ. 1377):

ԺԵ դարում Իբն ալ-Վարդիով (մահ. 1457) և ծովագնաց Իբն Մաջիդով

վերջանում է արաբ աշխարհագրության զարգացումը, քանզի հաջորդ դարից, Օսմանյան տիրապետության հետևանքով սկսում է ամլության մի երեքդարյա շրջան թե՛ աշխարհագրության ու պատմության և թե՛ ընդհանրապես արաբ մատենագրության մեջ:

ԲՆԱԳՐԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՏՄԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. Արաբերեն պատմաաշխարհագրական բնագրերի հրատարակություններ

Թեև ԺԱ-ԺԳ դարերում Իսլամիայի Տոլեդո քաղաքում և Եվրոպայի այլևայլ վայրերում արաբերենից լատիներեն թարգմանության եռամդուն գործունեություն ծավալվեց, այսուհանդերձ, միջնադարյան Եվրոպային հետաքրքրում էր առաջին հերթին արաբական փիլիսոփայությունը, բժշկությունը և ճշգրիտ գիտությունները, իսկ պատմական և աշխարհագրական երկերը դեռ չէին հետաքրքրում:

Թարգմանվել էին միայն մաթեմատիկական աշխարհագրությանը վերաբերող գործերը, ինչպես Ֆարդանիի (Alfraganus) և Բատտանիի (Albategnius) երկերը:

Հետաքրքրությունը արաբական պատմագրության և աշխարհագրությանը նկատմամբ առաջացավ միայն ԺԶ և ԺԷ դարերում, արաբերեն տպագրության սկզբնավորումից անմիջապես հետո, երբ վերածննդի ազդեցության տակ եվրոպացի գիտնականները ավելի խորը և բազմակողմանի հետաքրքրություն սկսեցին ցուցաբերել Արևելքի նկատմամբ: Այդ ժամանակ արաբերենի և արաբական մատենագրության ուսումնասիրությունը սերտորեն կապված էին աստվածաբանության հետ և մտնում էին ընդհանուր արևելագիտության և սեմագիտության ոլորտների մեջ: Արաբերենի ուսումնասիրման կենտրոններն էին Հռոմը, Փարիզը, Լեյդենը (Հոլանդիա), Օքսֆորդը և Քեմբրիջը, որտեղ կային արաբերեն ձեռագրերի հավաքածուներ:

Արաբական տպագրության սկզբնավորումը Իտալիայում մեծ նշանակություն ունեցավ արաբագիտության և արևելագիտության սաղմնավորման համար: 1580-ական թվականներին Հռոմում (Մեդիչիների տպարանում) լույս տեսան առաջին արաբերեն գրքերը¹⁹: Շուտով լույս

¹⁹ J. Fock, Die Arabischen Studien in Europa, Leipzig, 1955, S. 53-59.

տեսավ հոլանդացի բանասեր Թ. Էրպենիուսի (1584-1624) արաբերեն քերականությունը²⁰ և ապա Գ. Գոլիուսի (1596-1667) արաբերեն-լատիներեն բառարանը²¹:

Աշխարհագրական առաջին աշխատությունը, որին Եվրոպան ծանոթացավ Ֆասան իբն Մուհամմադի (լատինական անունով Լևոն Աֆրիկացի) «Աֆրիկայի նկարագրությունն» է: Հեղինակը 1526 թվականին այն իտալերենի էր թարգմանել և 1550-ին հրատարակել Ջոնմուն, իսկ արաբերեն բնագրի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան²²:

1592 թվականին Ջոնմի Մեդիչիների տպարանում լույս տեսավ ԺԲ դարի աշխարհագրագետ Իդրիսիի աշխարհագրությունը²³ (քաղվածաբար), որն արաբերեն աշխարհագրական բնագրի առաջին տպագրությունն էր: 1619-ին նրան հաջորդեց լատիներեն թարգմանությունը:

Առաջին արաբական պատմական երկը լույս տեսավ Լեյդենում (Հոլանդիա) Թ. Էրպենիուսի ջանքերով: Դա ԺԳ դարի քրիստոնյա արաբ (ղպտի) պատմիչ ալ-Մաքիմի պատմության լատիներեն թարգմանությունն էր²⁴:

Սակայն հոլանդացի Յ. Գոլիուսն էր, որ լույս ընծայեց առաջին արաբերեն պատմական երկի բնագիրը՝ ԺԵ դարի պատմիչ Իբն Արաբշահի «Լենկթիմուրի պատմությունը»²⁵:

Նա հետագայում հրատարակեց նաև Թ դարի արաբ աշխարհագրագետ Ֆարդանիի երկը արաբերեն բնագրով²⁶:

Անգլիացի արևելագետ Է. Պոքոքիսը (1604-1691) հրատարակեց երկու քրիստոնյա արաբ մատենագիրների բնագրերը՝ Թ դարի պատմիչ, Ալեքսանդրիայի մեջքիտ (հունադավան) պատրիարք Եվտիքիոսի²⁷ և ԺԳ դարի ասորի պատրիարքի փոխանորդ (մափրիան) Աբու-Լ-Ֆարաջ

²⁰ Th. Erpenius, *Grammatica Arabica*, Leiden, 1613.

²¹ J. Golius, *Lexicon Arabico-Latinum*, Lugd. Bat., 1653.

²² И. Крачковский, *Избранные сочинения*, IV, 1957, стр. 445-450.

²³ Idrisi, *Oblectatio desiderantis in descriptione civitatum principallium et tractuum et provinciarum et Insularum ... mundi*, Romae, 1592.

²⁴ *Historia Saracenica ... Arabice olim exarata a Georgio Elmacino ... et Latine reddita opera et studio Thomae Erpenii*, Lugd. Bat., 1625.

²⁵ Ahmedis Arabiadæ vitæ et rerum gestarum Timuri. *Historia*, Lugd. Bat., 1636.

²⁶ J. Golius, Muhammedis fil. Ketiri Ferganensis, qui vulgo Alfraganus dicitur. *Elementa astronomica*, Arabice et Latina, Amstelodami, 1669.

²⁷ *Contexio gemmarum sive Butychii ... Annales*, Interprete E. Pocockio t. 1-2, Oxoniae, 1658-59.

Բար Գեբրեոսի²⁸ պատմական երկերը: Վերջինը հրատարակված է արաբերեն բնագրով ու լատիներեն թարգմանությամբ:

Այդ դարում հրատարակվել է նաև ԺԴ դ. մատենագիր Աբու-լ-Ֆիդայի աշխարհագրության մի հատվածը²⁹ Թ. Գրավիուսի (1612-1676) կողմից:

ԺԵ դարում արաբական մատենագրության ուսումնասիրության բնագավառում ակնառու նվաճում էր արևելագետ Բ. Դ'երբելոյի (1625-1695) «Արևելյան գրադարան» ֆրանսերեն աշխատությունը³⁰, որը մի հանրագիտարան է արաբների, պարսիկների, թուրքերի լեզվի, մատենագրության, պատմության, մշակույթի և այլ բնագավառների մասին, այբբենական շարակարգությամբ:

ԺԸ դարում սկիզբը դրվեց արաբական գրչագրերի նկարագրմանը. հրատարակվեցին ձեռագրացուցակներ լիբանանցի մարոնի Ասսեմանի ընտանիքի երեք անդամների կողմից. Ժ. Ասսեմանին (1687-1768) նկարագրեց Վատիկանի արևելյան ձեռագրերը³¹, Ս. Է. Ասսեմանին (1707-1782) նկարագրեց Ֆլորենտիայի արևելյան գրչագրերը, իսկ Ս. Ասսեմանին (1752-1821) Վենետիկի ձեռագրերն ու դրամները: Կարևոր է նույնպես մարոնի Մ. Ղազիրիի (լատ. Բազիրի, 1720-1791) էսկուրիալի (Իսպանիա) արաբերեն ձեռագրերի ցուցակը³²:

Այս դարում արաբերեն բնագրեր հրատարակեց գերմանացի արևելագետ Յ. Յ. Ռայսկեն (1716-1774), որը կարևոր դեր կատարեց Գերմանիայում արաբագիտության զարգացման գործում: Նա հրատարակել է ԺԴ դարի մատենագիր Աբու-լ-Ֆիդայի պատմությունը³³: Դարի վերջում լույս է տեսել Աբդ ալ-Լաթիֆի պատմաաշխարհագրական աշխատության բնագիրը եգիպտոսի մասին³⁴:

Հաջորդ դարի սկզբներին Յ. Ռայսկեի աշակերտ Բ. Ֆ. Շնուռերը (1742-1822) կազմեց արաբագիտական հրատարակությունների մատե-

²⁸ *Historia compendiosa Dynastiarum auctore Gregorio Abul-Farajio ... arabice edita, et latine versa ab Ed. Pocockio, Oxoniae, 1663.*

²⁹ *Chorasmiae et Mawaralnahrae...descriptio ex tabulis Abulfedae, (Th. Gravius), Londini, 1650.*

³⁰ *Bibliothèque orientale, par B. d'Herbelot, Paris, 1697.*

³¹ *Bibliotheca Orientalis, Clementino-Vaticana, Romae, 1719-1728.*

³² *Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis, M. Casiri, Matriti, t. I-II, 1760-1770.*

³³ *Abulfedae Annales musulmici arabice et latine. Opera et studiis J. J. Reiskii. ed. J. G. Ch. Adler, t. I-V, Hafniae, 1789-1794.*

³⁴ *Abdallatif's compendium memorabilium Aegypti, ed. J. White, Tubingae, 1789.*

նագիտություն, որը կոչվեց Արաբական Գրադարան³⁵:

19-րդ դարում ծնվեց բուն արաբագիտությունը անջատվելով ընդհանուր արևելագիտությունից, աստվածաբանությունից և սեմագիտությունից: Ֆրանսիայում արաբագիտության հիմնադիրը դարձավ Սիլվեստր դը Սասին (1758-1838)³⁶: Լավ իմանալով սեմական լեզուները, ինչպես նաև արաբերենը, պարսկերենն ու թուրքերենը, նա հանդես եկավ լայն գործունեությամբ: Դասավանդել է 1795-ին հիմնադրված Փարիզի «Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում», Կոլեժ դը Ֆրանսում, որի տնօրենն է եղել 1823 թվականից, իսկ 1824-ից նաև վերոհիշյալ դպրոցի: 1821-ին հիմնել է «Ասիական ընկերությունը», որի առաջին նախագահն է եղել, ինչպես նաև «Ասիական հանդեսի» խմբագիրը (1822-1838):

Խիստ արժեքավոր է նրա արաբագիտական գործունեությունը: Նրա «Արաբերենի քերականությունը»³⁷ և «Արաբերենի հատընտիրը»³⁸ երկար ժամանակ արաբերենի ուսումնասիրման դասական ձեռնարկներ են եղել: Արաբական աղբյուրներից ֆրանսերենի է թարգմանել Աբդ ալ-Լաթիֆի երկը, ճոխ ծանոթագրություններով:

Սիլվեստր դը Սասին ամուր հիմքեր դրեց արաբագիտության և արաբական աղբյուրների ուսումնասիրման համար և Փարիզը դարձավ արաբագիտության կարևոր կենտրոն: Նրա աշակերտ է. Կատրլմերը (1782-1852)³⁹ հրատարակեց արաբ պատմիչ Սակրիզի պատմության ֆրանսերեն թարգմանությունը⁴⁰, Իբն Խալլունի պատմության ներածության արաբերեն բնագիրը⁴¹: Ա. դը Սասիի մի ուրիշ աշակերտը Ժ. Ռենոն (1795-1867) նախ Մ. Գ. դը Սլենի (1801-1878) հետ հրատարակեց Աբու-լ-Ֆիդայի աշխարհագրությունը արաբերեն բնագրով⁴², ապա ինքը տվեց նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը: Դը Ալենը լույս ընծայեց նաև Իբն Խալլունի պատմության մի մասը⁴³ և Իբն Խալլիքանի կենսագրա-

³⁵ Bibliotheca Arabica. ed. D. Ch. F. Schnurrer, Halae, 1811.

³⁶ J. Flück, Die Arabischen Studien in Europa, S. 140-152.

³⁷ Sylvestre de Sacy, Grammaire arabe, pt 1-2, Paris, 1810.

³⁸ Idem, Chrestomathie arabe, v. 1-3, Paris, 1826.

³⁹ J. Flück, Die Arabischen Studien, S. 152-153.

⁴⁰ Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte, écrite en arabe par Makrizi, traduite par Quatremère, 2 vol., Paris, 1837-1845.

⁴¹ Prolegomènes d'Ebn Khaldoun. Texte arabe par Quatremère, Paris, 1858.

⁴² Géographie d'Aboulfèda, texte arabe publié par M. Reinaud et M. G. de Slane, Paris, 1840.

⁴³ Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionales par Ibn Khaldoun, éd. Par de Slane, t. I-II, Alger, 1847-1851.

կան բառարանի թարգմանությունը⁴⁴:

Յ. Ռայսկեից հետո արաբագիտությունը ամուր հիմքեր ուներ Գերմանիայում: Վ. Ֆրայտագը (1788-1861) հիմնովին վերամշակելով Յ. Գոլիուսի արաբերեն-լատիներեն բառարանը, կազմեց արաբերեն-լատիներեն նոր բառարան: Արաբ մատենագրության ուսումնասիրման համար հույժ կարևոր նշանակություն ունեցավ Ժ դարի մատենագիր Իբն ալ-Նադիմի «Ֆիհրիստ»⁴⁵ (ցուցակ) և Ժ դ. մատենագիր Քյատիբ Չելեբիի «Քաշֆ ալ-գուճուն»⁴⁶ (կասկածների փարատում) երկերի հրատարակությունը Գ. Ֆլուգելի (1802-1870) ջանքերով: Այս երկու մատենագիտական աշխատությունները հիշատակում են ոչ միայն մեզ հայտնի, այլև կորած կամ դեռ չհայտնաբերված բազմաթիվ աշխատություններ և հեղինակներ:

Արաբական աղբյուրների հրատարակման ասպարեզում բեղուն գործունեություն է ծավալել Ֆ. Վյուստենֆելդը (1808-1899): Մի ամբողջ գրադարան են կազմում նրա լույս ընծայած բնագրերը՝ Իբն Խալլիբանի կենսագրական բառարանը⁴⁷, Աբքբայի ժամանակագրությունները⁴⁸, Իբն Կուտայբայի պատմությունը⁴⁹, Նավավիի կենսագրական բառարանը⁵⁰, Յակուտի աշխարհագրական բառարանը⁵¹, Բաքրիի աշխարհագրությունը⁵², Կազվիմիի տիեզերագիտությունը⁵³ և աշխարհագրությունը⁵⁴:

Ֆրանսիայից ու Գերմանիայից բացի արաբագիտությունը Ժժ դարում զարգացավ նաև Հոլանդիայում, Անգլիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Ռուսաստանում և Շվեդիայում:

⁴⁴ Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, tr. by M. G. de Slane, v. I-IV, Paris, 1842-1871.

⁴⁵ Kitab al-Fihrist von an-Nadim, hrsg. von G. Flügel, 2 Bde, Leipzig, 1871-1872.

⁴⁶ Lexicon bibliographicum et encyclopedicum (Haji Khalfa), ed. G. Flügel, 7 vol., Leipzig-London, 1835-1858.

⁴⁷ Ibn Chalikcan, Vitae illustrium virorum, ed. F. Wüstenfeld, Goettingae, 1835-1850.

⁴⁸ Die Chroniken der Stadt Mekka, ed. F. Wüstenfeld, I-IV, Leipzig, 1857-1861.

⁴⁹ Ibn Cuteiba's Handbuch der Geschichte, hrsg. von F. Wüstenfeld, Göttingen, 1850.

⁵⁰ The biographical dictionary of illustrious men, by al-Nawawi, ed. by F. Wüstenfeld, Göttingen, 1842-1847.

⁵¹ Jacut's Geographisches Wörterbuch, hrsg. von F. Wüstenfeld, 6 Bde, Leipzig, 1866-1873.

⁵² Das geographische Wörterbuch des el-Bekry, hrsg. von F. Wüstenfeld, 2 Bde, Göttingen, Paris, 1876, 1877.

⁵³ Cazwinis Kosmographie, Erster Theil, hrsg. von F. Wüstenfeld, Göttingen, 1848.

⁵⁴ Cazwinis Kosmographie, Zweiter Theil, Die Denkmaler der Lander, hrsg. von F. Wüstenfeld, Göttingen, 1849.

Հոլանդիայում Ռ. Դոզին (1820-1883) հրատարակեց արաբական Իսպանիայի վերաբերյալ մի քանի բնագրեր, որոնցից է Ս. դե Գույեի հետ լույս ընծայած Իդրիսիի աշխարհագրության Հյուսիսային Աֆրիկային ու Իսպանիային վերաբերող հատվածը⁵⁵: Անգլիայում արաբագետ է. Վ. Լեյնը (1801-1876) հրատարակեց արաբական աղբյուրների ուսումնասիրման համար շատ անհրաժեշտ արաբերեն - անգլերեն ութ հատորանոց բառարանը⁵⁶, ուր հին արաբական բառարանների (հատկապես Ֆիրուզաբադիի «Կամուս ալ-Սուհիթի») նյութերի հիման վրա մատուցված է դասական արաբերենի ամբողջ բառապաշարը:

Ռուսաստանում գործող գերմանացի արևելագետ Զ. Մ. Ֆրենը (1782-1851) դեռևս դարի սկզբին լույս էր ընծայել Իբն ալ-Վարդիի (Ժե դ.) աշխարհագրությունը⁵⁷ և ուսումնասիրել Իբն Ֆադլանի բնագիրը:⁵⁸

Վերջապես հույժ կարևոր հրատարակություն էր արաբ պատմագրության ամենահայտնի դեմքերից Իբն ալ-Ասիրի (ԺԳ դ.) պատմության⁵⁹ բնագրի լույս ընծայումը շվեդացի արաբագետ Յ. Թորներբրգի (1807-1877) կողմից 14 հատորով:

Վերոհիշյալ հրատարակությունները իրականացվեցին Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում գոյություն ունեցող ձեռագրական հավաքածուների օգտագործման շնորհիվ և բնականաբար այդ աշխատանքին զուգահեռ կազմվեցին ձեռագրացուցակներ, որոնք մեծ չափով դյուրացրին բնագրերի հետագա հրապարակումը: Գրեթե բոլոր խոշոր եվրոպական արևելագիտական կենտրոնների հավաքածուներն ունեցան պատշաճ ձեռագրացուցակներ:

Հոլանդիայում կազմվեց արևելագիտական կարևորագույն կենտրոն Լեյդենի հավաքածուի ձեռագրացուցակը Ռ. Դոզիի Ս. Յ. դե Գույեի և այլոց ջանքերով⁶⁰:

Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի ձեռագրացուցակը նախ

⁵⁵ Description de l'Afrique et de l'Espagne. ed. par R. Dozy et M. J. de Goeje. Leyde, 1886.

⁵⁶ Maddu-l-Kamus, an arabic-english Lexicon, by E. W. Lane, 1-8, London, 1863-1893.

⁵⁷ Aegyptus auctore Ibn al-Wardi, ed. Chr. M. Fraehn, Halae, 1804.

⁵⁸ Fraehn C. M., Ibn Fozlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit., SPb., 1823.

⁵⁹ Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur. ed. C. J. Tornberg, 14 vol. Lugd. Bat., 1851-1876.

⁶⁰ Catalogus codicum orientalium Bibliothecae academiae Lugduno Batavae, I-IV, auctoribus R. Dozy, M. de Goeje, P. de Long, M. Houtama. Lugd. Bat., 1851-1877.

կազմվեց անցյալ դարի կեսերին⁶¹, ապա դարի վերջում լրացվեց⁶², իսկ շարունակությունը կազմել են Ա. Էլիսը և Է. Էդուարդը⁶³: Կազմվել են նաև Օքսֆորդի ու Քեմբրիջի ձեռագրերի ցուցակները:

Գերմանիայում հատկապես հիշատակության է արժանի Բեռլինի արաբերեն գրչագրերի տասհատորանոց ձեռագրացուցակը, որի կազմողն է Վ. Ալվարդտը⁶⁴: Ձեռագրացուցակներ ունեն նաև Հալլեի, Դրեզդենի, Մյունխենի⁶⁵, Լայպցիգի և այլ քաղաքների հավաքածուները:

Ֆրանսիայում արաբերեն ձեռագրերը կենտրոնացած են հիմնականում Փարիզի Ազգային գրադարանում, որի ձեռագրացուցակները կազմել են Մ. Գ. դը Սելյենը և Է. Բլոշեն⁶⁶:

Իտալիայում կազմվել են Վատիկանի⁶⁷, Ֆլորենտիայի, Միլանի, Վենետիկի և այլ քաղաքների հավաքածուների ձեռագրացուցակներ: Իսպանիայում կազմվել են Էսկուրիալի ձեռագրերի մոր ցուցակ⁶⁸, ինչպես նաև Մադրիդի, Գրանադայի և այլ քաղաքների հավաքածուների ձեռագրացուցակները: Պետերբուրգի արաբերեն ձեռագրերի ցուցակը կազմել է բարոն Վ. Ռոզենը⁶⁹:

ԺԹ դարում ձեռագրացուցակներ կազմվեց նաև Կահիրեի խեղիվա-

⁶¹ *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur. Pars secunda codices arabicos.* Londini, 1846.

⁶² Ch. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the arabic manuscripts in the British Museum*, London, 1894.

⁶³ *A descriptive List of the Arabic manuscripts acquired by the trustees of the British Museum since 1894* composed by A. G. Ellis and Edward Edwards, London, 1912.

⁶⁴ *Die Handschriftenverzeichnisse der königlichen Bibliothek in Berlin. Verzeichnis der arabischen Handschriften* von W. Ahlwardt, 10 Bde, Berlin, 1887-1899.

⁶⁵ *Die arabischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in Munchen*, beschrieben von J. Aumer, Munchen, 1866.

⁶⁶ *Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale* par le Baron de Slane, Paris, 1883-1895.

⁶⁷ *Catalogo dei Codici manoscritti orientali della Biblioteca Naniiana (Venice)*, compilato dall'abate S. Assemani, 2 Part., Padova, 1787-92.

⁶⁸ *Les manuscrits arabes de l'Escorial décrits* par H. Derenbourg et E. Levi-Provençal, I-III, 1884-1928, Madrid.

⁶⁹ *Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée asiatique* par le Baron V. Rosen, St. Petersburg, 1881.

կան Գրադարանի⁷⁰ հավաքածուի համար:

Ժժ դարի երկրորդ կեսում նոր թափ ստացավ արաբերեն պատմական և աշխարհագրական երկերի հրատարակման գործը և դրվեց ավելի բարձր հիմքերի վրա: Կարևոր նորություն էր այն, որ եթե նախապես (և դեռ ժՔ դարից) բանասերների ուշադրությունը սեռված էր հիմնականում ուշ շրջանի (ԺԲ-ԺԵ դդ.) արաբ պատմիչների և աշխարհագրագետների, իսկ Թ և Ժ դարերի հեղինակները գրեթե անծանոթ էին, ապա ժամանակի ընթացքում, շնորհիվ ձեռագրատներում հայտնաբերված եզակի ձեռագրերի, ուշադրության կենտրոնում գտնվեցին վերջիններս: Այս նոր շրջանում հատկապես աչքի ընկավ հոլանդացի հռչակավոր արաբագետ Մ. Յ. դե Գույեն (1836-1909): Նա հրատարակեց Թ դարի կարևորագույն պատմիչ Բալազուրիի «Երկրների նվաճումը»⁷¹, ապա կազմակերպեց և ինքն էլ մասնակցեց Ժ դարի խոշոր պատմիչ Թաբարիի բազմահատոր երկի լույս ընծայմանը Եվրոպայի լավագույն արաբագետների հետ միասին⁷²: Սակայն նրա բեղուն գործունեության թագն է «Արաբ աշխարհագրագետների գրադարան»⁷³ լրփատորանոց մատենաշարը, ուր ընդգրկված են Թ դարի (Իբն Խորդադեբեհ, Յակուբի, Իբն ալ-Ֆակիհ, Իբն Ռուստայ, Կուդամա) և Ժ դարի (Իսթախրի, Իբն Դաուկալ, Մասուդի, Մուկադդասի) երկերը:

Թ-Ժ դարերի աղբյուրների հրատարակումը մեծ նշանակություն ուներ պատմության և բանասիրության համար, քանի որ դրանք հնագույն և ստույգ սկզբնաղբյուրներ են, որոնցից օգտվել են հետագա բոլոր դարերի հեղինակները:

Շուտով լույս տեսավ Թ դ. երկրորդ կարևոր պատմիչ՝ Յակուբիի երկը⁷⁴ հոլանդացի արաբագետ Մ. Թ. Դաուցմայի (1851-1943) ջանքերով, իսկ դրանից առաջ լույս էր տեսել Ժ դարի պատմիչ Մասուդիի

⁷⁰ *Fihrist al-kutub al-arabiya al-mahfuza bil-kutubkhana al-khediwiya*, I-VII, Cairo, 1301-1308 (1883-1890).

⁷¹ *Liber expugnationis regionum auctore al Beladsori* ed. M. J. de Goeje, Lugd. Bat., 1866.

⁷² *Annales auctore Abu Djafar al-Tabari*, quos ediderunt J. Barth, Tb. Noldeke ... et M. J. Goeje, Lugd. Bat., 1879-1901.

⁷³ *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, edidit M. J. de Goeje.

I, *Viae regnorum (Istakhri)*. II, *Viae et regna (Ibn Haukal)*, III, *Descriptio imperii Moslemici (Mocaddasi)*, IV, *Continens indices V, Compendium libri Kitab al-Boldan (Ibn al-Fakihi)* VI, *Kitab al-Masalik w-al-mamalik (Ibn Khordadbeh)* et *exerpta e Kitab al-Kharaj (Kodama ibn Djafar)* VII, *Kitab al-alak an-nafisa (Ibn Rosteh)* et *Kitab al-boldan (Yakubi)* VIII, *Kitab al-tanbih w-al-ishraf (Masudi)*, Lugduni Batavorum, 1870-1894.

⁷⁴ *Ibn Wadbihi qui dicitur al-Jaqubi Historiae*, 2 partes, ed. M. Houtsma, Lugd. Bat., 1883.

երկը⁷⁵ Բ. դը Մեյնարի ու Պ. դը Կուրտեյի կողմից: Ռուս արաբագետ Վ. Գիրգասը հրատարակեց Թ դ. պատմիչ Դինավարիի պատմությունը⁷⁶, որի համար հետազայում անվանացանկ կազմեց Ի. Կրաչկովսկին⁷⁷:

Այսպիսով ստեղծվեց հավասարակշռություն ժԱ դարից առաջ և ժԱ դարից հետո ապրած մատենագիրների երկերի հրատարակման հարցում: Դրանից հետո անցյալ դարի վերջին և քսաներորդ դարի սկզբին իրար հաջորդեցին պատմիչների երկերի նոր հրատարակություններ: Մ. Հաուցման լույս ընծայեց ԺԲ դ. պատմիչ Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանիի (վերամշակված Բոնդարիի կողմից) սելջուկների պատմությունը⁷⁸: Իտալացի արաբագետ Կ. Նալլինոն (1872-1938) լույս ընծայեց Բատտանիի (Ժ դ.) աստղագիտական և աշխարհագրական երկը⁷⁹: Կարևոր էր ժԱ դ. նշանավոր պատմիչ Իբն Միսքավայիի կրկնակի հրատարակությունը դարի սկզբին: Իտալացի բանասեր Լ. Կաետանին (1869-1935) հրատարակեց նրա բնագիրը⁸⁰, իսկ հետո անգլիացի արաբագետներ Հ. Ֆ. Ամեդրոզը (1854-1917) և Դ. Ս. Մարգոլիուսը (1858-1940) լույս ընծայեցին նրա պատմության այն մասը, որ նրա ինքնուրույն շարադրանքն է⁸¹ (սկզբնական մասը Թաբարիից է արտագրած) բնագրով ու թարգմանությամբ (անգլերեն):

20-րդ դարի սկզբին արաբագիտության մեջ հատուկ ուշադրություն դարձվեց քրիստոնյա արաբ մատենագիրներին, որոնց երկերը հրատարակվեցին «Քրիստոնյա արևելյան մատենագիրների ժողովածու» և «Արևելյան հայրաբանություն» մատենաշարներում, որի մեջ ընդգրկված են բոլոր քրիստոնյա արևելյան (հայ, ասորի, ղպտի, արաբ, եթովպացի և այլն) մատենագիրների երկերը: Լիբանանցի բանասեր Լ. Շեյխոն հրատարակել է Եվտիքիոսի (Սաիդ իբն ալ-Բաթրիկ, Ժ դ.) պատմությունը և նրա շարունակությունը հանդիսացող Յահիա Անտիոքացու «Հավելվածը»⁸²: Վերջինիս երկը, այլ ձեռագրի հիման վրա լույս է

⁷⁵ Macoudi, Les prairies d'or. Texte et trad. par C. Barbier de Meynard et P. de Courteille, 9 tomes, Paris, 1861-1877.

⁷⁶ Abu Hanifa ad-Dinawari, Kitab al-Akhbar at-Tiwal, publ. par V. Guirgas, Leide, 1888.

⁷⁷ Preface, var. et index publ. par I. Kratchkovsky, Leide, 1912.

⁷⁸ Recueil de textes relatifs à l'histoire des seljoucides par M. Th. Houtsma, I-IV, Leyde, 1886-1902

⁷⁹ C. Nallino, Al-Battani sive Albatanii opus astronomicum, Milano, 1904.

⁸⁰ The Tajarib al-Umam of Ibn Miskawayh by L. Caetani, v. I, V, VI, Leyden, London, 1909-1917

⁸¹ H. Amedroz and D. Margoliouth, The Eclipse of the Abbasid Caliphate, 7 vol., London, 1920/21.

⁸² Butichii Patriarchae Alexandrini Annales, I-II, ed. L. Cheikho, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptorum Arabici, III, t. VI, VII, Beryti, 1906, 1909. Cheikho L., *Carra*

ընծայել նաև ռուս բյուզանդագետ-արաբագետ Ա. Վասիլևը⁸³:

Առաջին աշխարհամարտից հետո բնագրերի հրապարակման ասպարեզում հիշատակության արժանի է ավատրիացի արաբագետ Յ. Ֆոն Մոփկի մատենաշարը, որն ընդգրկում է Թ և Ժ դդ. սկզբնաղբյուրներ (խորեզմի, Ջահիշարի, Սուհրաբ)⁸⁴:

Վերջերս լույս տեսան ԽԱՅՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության հաստատության Լենինգրադի բաժանմունքի արաբերեն գրչագրերի ժողովածուի ձեռագրացուցակի մի քանի հատորներ, որոնցից արժեքավոր են պատմության⁸⁵ և աշխարհագրության⁸⁶ վերաբերյալ հատորները:

Քսանական թվականներից արաբագետների ուշադրությունը սևեռված է արևելյան երկրների հավաքածուներին, որոնք դեռ կարոտ են մանրազնին քննության: Արդեն հրատարակված են արաբական երկրներում գտնվող գրչագրերի ձեռագրացուցակներ⁸⁷: Չատկապես կարևոր են Կոստանդնուպոլսի ձեռագրական հավաքածուները, որոնք գոյացել են դեռևս արաբական երկրների նվաճման շրջանից (ԺՁ դ.) փոխադրված բազմահազար ձեռագրերից: Չնայած տեղական իշխանությունների չկանության հետևանքով այդ ձեռագրերի դժվարամատչելի լինելուն, այսուհանդերձ որոշ բանասերներ հաջողել են ձեռք բերել ու լույս ընծայել արաբերեն բնագրեր: Այսպես, հոլանդացի արաբագետ Յ. Յ. Կրամերսը (1891-1954) լույս ընծայեց Իբն Չաուկալի (Ժ դ.) բնագրի մի նոր հրատարակություն, Կոստանդնուպոլսում պահվող մի արաբերեն առավել հին և բնագրային տարբերություններ ունեցող գրչագրի հիման վրա⁸⁸: Ժե դարի պատմիչ Մունաջջին բաշիի ընդարձակ պատմական երկը, որի մեջ օգտագործված են բազմաթիվ կորած, կամ դեռ անհայտ,

de Vaux, Zayyat H., *Annales de Jahia Ibn Said Antiochiensis*, C. S. C. O., *Scriptores Arabici*, ser. III, t. VII, Beryti, 1909.

⁸³ Histoire de Yahia ibn Said d'Antioche, ed. et trad. en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, t. 18, P. 1924, t. 23, 1932.

⁸⁴ Mzik, Hans von, *Bibliothek arabischer Historiker und Geographen I. Kitab al-Wuzara. al-Gahhiyari III. Kitab Surat al-ard des Khwarizmi*, 1926. V *Kitab Agaib al-Akalim as-saba des Suhrib*, 1930.

⁸⁵ Каталог арабских рукописей института народов Азии, в. 2, А. И. Михайлова, Географические сочинения, Москва, 1961.

⁸⁶ Каталог арабских рукописей института народов Азии, в. 3, А. И. Михайлова, История, Москва, 1965.

⁸⁷ Լույս են տեսել Կահիրեի, Բեյրութի, Դամասկոսի, Բաղդադի, Թունիսի և այլ արաբական քաղաքների ձեռագրացուցակները:

⁸⁸ *Opus geographicum auctore Ibn Haukal secundum textum*, ed. J. H. Kramers, Lugd. Bat., Lipsiae, 1938.

արաբներն աղբյուրներ, հիմնականում մնում է անտիպ և միայն Վ. Մինորսկին հաջողել է մեծ դժվարությամբ երկու փոքրիկ հատված⁸⁹ ձեռք բերել և լույս ընծայել ընդարձակ ուսումնասիրությամբ հանդերձ:

ԺԹ-րդ դարի վերջից ու Ի դարի սկզբից արաբական երկրներում ևս սկսել են հրատարակել միջնադարյան պատմիչների ու աշխարհագրագետների երկերի բնագրերը: Արժեքավոր է Աբու Յուսուֆի «Ջարկե-րի մատյան»⁹⁰ աշխատության հրատարակումը Կահիրեում (Բուլակ): Կահիրեում ու Բեյրութում լույս են տեսել մի շարք պատմիչների բնագրերը՝ Աբու-լ-Ֆարաջ իբն ալ-Իբրի⁹¹ (Բար Շեքրեսու, ԺԳ դ.), Կալկա-շանդի (ԺԴ-ԺԵ դդ.)⁹², Աբու-լ-Մահասին իբն Տադրիբիդի (ԺԵ դ.)⁹³, իբն ալ-Ադիմ (ԺԳ դ.)⁹⁴, իբն ալ-Ջաուզի (ԺԲ դ.)⁹⁵, իբն Խալդուն (ԺԴ դ.)⁹⁶, Բուֆի (Ժ դ.)⁹⁷, Խալիֆա իբն Խայյատ (Թ դ.)⁹⁸ և այլն:

Եղել են նաև Եվրոպայում կատարված հրատարակությունների նոր տպագրություններ, ինչպես Յակուբի⁹⁹ ու Յակուտի¹⁰⁰ (ԺԳ դ.) երկերի վերահրատարակությունները: Կահիրեում լույս տեսավ Թաբարիի (Ժ դ.) քննական բնագիրը¹⁰¹, ըստ նոր ձեռագրերի:

Դեռ շատ նորություններ կարող են ի հայտ գալ արաբական պատմագրության և աշխարհագրության ասպարեզում, շարունակելով պրպտումները Եվրոպայի և հատկապես արաբական երկրների ու Կոստանդնուպոլսի ձեռագրատներում:

⁸⁹ V. Minorsky. *Studies in Caucasian History*, London, 1953, p. 1-18 (ar.). Idem, *A History of Sharvan and Darband*, Cambridge, 1958, p. 1-32 (ar.).

⁹⁰ Abu Yousouf, *Kitab al-kharadj*, Bulaq, 1302 (1884-1885).

⁹¹ Abu-I-Farag Gregorius Ibn al-Ibri, ed Salhani, Beyrouth, 1890.

⁹² *Kitab Subh al-Asha. talif al-Qalqashandi*, I-XIV, al-Qahira, 1913-1919.

⁹³ An-Nudjum al-zahira, talif Abu-I-Mahasin ibn Taghribirdi, al-Qahira, 1348-1355 (1929/30-1936/37).

⁹⁴ Ibn al-Adim, *Zubdat al-Halab*, ed. Sami al-Dahhan, Dimashq, 1954.

⁹⁵ Ibn al-Gawzi, *Kitab al-Muntazam*, v. V-X, Haydarabad, 1937/38.

⁹⁶ *Kitab al-Ibar. talif Ibn Khaldoun*, t. 1-7, Bulaq, 1867/1868.

⁹⁷ Kufi. *Kitab al-futuh*, I-VIII, Haydarabad, 1968-1975.

⁹⁸ *Tarikh, Khalifah ibn Khayyat*, Beyrouth-Damas, 1977.

⁹⁹ Yaqubi, *Tarikh*, I-II, Beyrouth, 1960.

¹⁰⁰ Yaqut al-Rumi, *Mudjam al-buldan*, Beirut, I-V, 1977.

¹⁰¹ *Tarikh al-Tabari*, ed. cririque par M. Abu-I-Fath Ibrahim, I-X, Le Caire, 1960-1969.

բ. Արաբ պատմագրության ուսումնասիրությունը

Առաջին ժավալուն ուսումնասիրությունը արաբ պատմագրության մասին կազմել է Ֆ. Վյուստենֆելդը, որը հայտնի է բազմաթիվ պատմական բնագրերի հրատարակությամբ: Նրա «Արաբ պատմագիրները և նրանց գործերը»¹⁰² աշխատության մեջ ժամանակագրական կարգով հիշված են բոլոր արաբ պատմիչները, նույնիսկ ամենահետինը, կամ միայն անունով հայտնին, տալով մատենագիտական տեղեկություններ: Թեև անցած հարյուրամյակում շատ նորություններ են հայտնաբերվել, այսուհանդերձ, քանի որ նույն բնույթի մանրամասն (լիակատար) մատենագիտական նոր աշխատություն չկա, ուստի Ֆ. Վյուստենֆելդի՝ երկը պահպանում է իր արժեքը:

Կ. Բրոկելմանի հռչակավոր «Արաբական գրականության պատմություն»¹⁰³ երկասիրության մեջ, ի շարս այլ մատենագիրների հիշվում են նաև պատմագիրներն ու աշխարհագրագետները, սակայն պատմագիրները ոչ այնքան մանրամասն են հիշվում, ինչքան նախորդ աշխատության մեջ: Բրոկելմանի այս դարակազմիկ գործը մնում է արաբական մատենագրության պատմությամբ (սկզբից մինչև մեր օրերը) նվիրված կարևորագույն երկը:

Արաբ պատմագրությամբ նվիրված երկրորդ մենագրությունը Դ. Ա. Սարգոլիուսի «Դասախոսություններ արաբ պատմիչների մասին»¹⁰⁴ աշխատությունն է, ուր պատմագրության պատմությունը շարադրված է ժամանակագրական կարգով՝ սկզբնավորումից մինչև Ժե դար: Մարգոլիուսը տալիս է պատմիչների կենսագրությունը և վերլուծում նրանց երկերը, սակայն պետք է նշել, որ սա պատմագրության մանրակրկիտ պատմություն չէ, այլ ընդհանուր ակնարկ զարգացման շրջանների մասին:

Դետաքքրական է Ֆ. Ռոզենտալի «Մահմեդական պատմագրության պատմությունը»¹⁰⁵ մենագրությունը, որը նվիրված է պատմության ընդհանուր հարցերին, ինչպես պատմագրության ծագման պարագաները, նրա դերը ընդհանուր մատենագրության մեջ, պատմագրության դասակարգումն ըստ բովանդակության՝ տոհմաբանություն, կենսագրական բառարաններ, քաղաքական և տնտեսական վիճակի նկարագրություն և

¹⁰² F. Wüstenfeld, Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke, Göttingen, 1882.

¹⁰³ C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur, I-II, Weimar, 1898, Berlin, 1902. Supplement 3 Bde, Leiden, 1937-1942.

¹⁰⁴ D. S. Margoliouth, Lectures on Arabic Historians, Calcutta, 1930.

¹⁰⁵ F. Rosenthal, History of the Muslim Historiography, Leiden, 1952.

այլն: Առանձին գլխում քննարկվում են տիեզերական պատմությունները (Յակուբի, Թաբարի, Մասուդի, Իբն ալ-Ասիր և այլն): Հատուկ ուշադրություն է դարձնում քրիստոնյա արաբ պատմիչներին, նշելով նրանց կապը բյուզանդական պատմագրության հետ:

Յ. դը Ամոնձիի հոդվածը¹⁰⁶ մի յուրահատուկ վերլուծում է, ուր պատմագրությունը մի քանի շրջանների է բաժանվում: Ջարգացման առաջին շրջանը մինչև Թ դարի վերջն է (Իբն Հիշամ, Իբն Սաադ, Վակիդի, Մադահին, Բալազուրի): Երկրորդը դասական շրջանն է, երբ հանդես են գալիս Թաբարին, Մասուդին, Իբն Միսքավայիը, Իբն ալ-Ասիրը, Աբու-լ-Ֆարաջ Բար Հերբետսը և պատմականագրական բառարանների հեղինակներ Իբն Խալիքանը, Կիֆթին: Նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում Իբն ալ-Ջաուզիին ու նրա թոռ Սիբթ իբն ալ-Ջաուզիին: Ջահարին մի նոր շրջան է բացում ունենալով բազում հետևորդներ: Սակայն խոշորագույն դեմքը արաբ պատմագրության մեջ Իբն Խալիունն է:

Հակիրճ, բայց շատ բովանդակալից աշխատություն է Հ. Ա. Գիբի «Մահմեդական պատմագրություն»¹⁰⁷ հոդվածը զրկած Իսլամի հանրագիտարանի հավելվածի համար: Սա բառիս բուն իմաստով պատմագրության պատմություն է և մենագրության արժեք ունի: Ըստ նրա ժամանակագրության պատմագրության առաջին շրջանը հասնում է մինչև Ժ դարի սկիզբը (ընդգրկելով Թաբարին): Երկրորդ շրջանն ընդգրկում է Ժ-ԺԲ դարերը, իսկ երրորդ շրջանը՝ ԺԲ դարի վերջից ԺԵ դարի վերջը, իսկ ԺԶ-ԺԸ դարերի մասին խոսում է կանգ առնելով պարսկական ու թուրքական պատմագրության վրա՝ որպես արաբականի հիման վրա զարգացած ճյուղեր:

Կան նաև արաբ պատմիչների և աշխարհագրագետների հակիրճ կենսագրություններ և պատմագրության կամ աշխարհագրության համառոտ ակնարկներ, արաբական սկզբնաղբյուրներից քաղված հատվածներ պարունակող ժողովածուներում, որոնցից հատկապես պետք է հիշել Վ. Ի. Բեյլանի արաբ պատմագրության ակնարկը նման մի աշխատության մեջ¹⁰⁸:

¹⁰⁶ J. de Somogyi, The development of Arabic Historiography, Journal of Semitic Studies, v. III, 1958, No 4, October, p. 373-387.

¹⁰⁷ H. A. R. Gibb, Muslim Historiography, The Encyclopaedia of Islam, Supplement, Leiden-London, 1938, p. 233-245.

¹⁰⁸ В. И. Беляев, Арабские источники по истории туркмен и Туркмении, Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. I, М.-Л., 1939, стр. 12-40.

Այս բնագավառում լուրջ ներդրում են կատարել Ֆուադ Սեզգին¹⁰⁹ և խորհրդային գիտնականներ Կ. Բոյկոն¹¹⁰ և Ս. Պրոզորովը¹¹¹:

Վերջերս լույս տեսավ արաբ մատենագրության պատմության մի նոր ծավալուն մենագրություն (հասնում է մինչև հիշրի 430 (1038/1039) թվականը), ուր տրված է արաբ պատմագրության պատմությունը և մատենագրական տվյալներ:

ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադյան բաժանմունքը ձեռնարկել է հրատարակել բազմահատոր «Վաղ միջնադարյան արաբական պատմական գրականությունը» մատենաշարը, որից ցայժմ երեք հատոր է լույս տեսել:

գ. Արաբ աշխարհագրական երկերի ուսումնասիրությունը

Արաբական աշխարհագրությունը նույնպես ունեցել է իր հատուկ ուսումնասիրողները: Առաջինը համարվում է Մ. Ռեմոն¹¹², որի ներածությունը (գրված Աբու-լ-Ֆիդայի հրատարակության առթիվ) մի շատ լուրջ ուսումնասիրություն է, որը երկար ժամանակ իր այժմեականությունը չկորցրեց:

Հետաքրքրական է Ա. Ֆոն Կրեմերի «Արևելքի մշակութային պատմությունը»¹¹³ հայտնի աշխատության մեջ աշխարհագրության վերաբերյալ գլուխը: Նույն բնույթի աշխատություն է նաև Կարրա դը Վոյի «Իսլամի մտածողներ»¹¹⁴ աշխատության մեջ համապատասխան բաժինը: Առավել հետաքրքրական է հոլանդացի արաբագետ Յ. Կրամերսի «Աշխարհագրություն և առևտուր» հատվածը «Իսլամի ժառանգությունը» աշխատության մեջ¹¹⁵:

Հեղինակների ու տարբեր հարցերի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Յ. Ռուսկան իր «Իսլամի աշխարհագրական

¹⁰⁹ F. Sezgin, Geschichte des arabischen Schrifttums, Bd I, Leiden, 1967.

¹¹⁰ К. А. Бойко, Арабская историческая литература в Испании (VIII - первая треть XI в.), Москва, 1977.

¹¹¹ С. М. Прозоров, Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII- середине X вв. III-й историко-географический сборник, Москва, 1980.

¹¹² M. Reinaud, Géographie d'Aboulfeda, I, Introduction générale à la Géographie des Orientaux, Paris, 1848.

¹¹³ A. von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, II, Wien, 1877.

¹¹⁴ Carra de Vaux, Les penseurs de l'Islam, II, Paris, 1922, p. 1-101.

¹¹⁵ J. H. Kramers, Geography and Commerce, (The Legacy of Islam), Oxford, 1931, p. 79-107.

գրականության մասին»¹¹⁶ երկասիրության մեջ, ուր հատկապես ուշադրություն է դարձրել նկարագրական աշխարհագրությանը և ճանապարհորդություններին:

Ֆ. Վյուստենֆելդի ու Մ. դե Գույեի աշխարհագրական բնագրերի հրատարակությունների հիման վրա լուրջ ուսումնասիրություններ ի հայտ եկան աշխարհագրության մասին, ինչպես օրինակ Յ. ֆոն Մօիկի Պտղոմեոսի և արաբական քարտեզագրության մասին հոդվածը¹¹⁷, Է. Յոնիգմանի աշխատությունը յոթը կլիմաների մասին¹¹⁸ և այլն: Լույս տեսավ այնպիսի լուրջ քարտեզագրական ուսումնասիրություն ինչպիսին է Կ. Միլլերի «Արաբական քարտեզները» ծավալուն գործը:

Սակայն Ի. Կրաչկովսկին ամփոփեց աշխարհագրության վերաբերյալ ամբողջ եվրոպական գրականությունը և կազմեց մի մեծ մեմագրություն¹¹⁹: Արաբական աշխարհագրության կազմավորման հարցը քննարկելուց հետո նա ժամանակագրական պարբերացումը տալիս է ըստ դարերի: Թ դարի աշխարհագրագետներին երեք մասի է բաժանում՝ հունական դպրոցի աշխարհագրագետներ (Խորեզմի, Ֆարդանի, Սուիրաբ, Բատտանի և այլն), ապա Թ դարի բանասեր աշխարհագրագետներ և ճանապարհորդներ (Ջահիզ, Սալլան Տարջուման, Սիրաֆի և այլն) և Թ դարի ընդհանուր աշխարհագրությունների հեղինակներ (Իբն Խորդադեբեհ, Յակուբի, Իբն ալ-Ֆակիհ, Իբն Ռուստա, Կուդամա): Առանձնացնելով Մասուդիին հատուկ գլխում անցնում է դասական դպրոցին (Իսթախրի, Իբն Չաուկալ, Սուկադդասի), ապա բաժանում է արևելյան՝ Իրան ու Միջին Ասիա (Բիրունի) և արևմտյան՝ Իսպանիա ու Սիկիլիա (Բաջրի, Իդրիսի, Ղարնաթի) դպրոցների: ԺԳ դարը բաժանում է առաջին (Յակուտ և այլն) և երկրորդ (Կազվինի և այլն) կեսերի: ԺԴ դարն ամբողջովին է վերցնում (Դիմաշկի, Աբու-լ-Ֆիդա) և վերջապես ԺԵ դարին նվիրված մի քանի գլուխներով (Նուայրի, Օմարի, Իբն Խալդուն, Մակրիզի, Իբն ալ-Վարդի) վերջացնում է զարգացման շրջանը և պարսկական ու թուրքական աշխարհագրության պատմությունը շարադրելուց հետո նորից է անցնում ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ դարերի արաբական աշխարհագրությանը:

Նորագույն աշխատությունը Ֆր. Տեյների «Աշխարհագրություն»

¹¹⁶ J. Ruska. Zur geographischen Literatur im islamischen Kulturbereich, Geographische Zeitschrift, Leipzig, XXXIII, 1927, S. 519-528, 589-599.

¹¹⁷ H. von Mzik, Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen, Mitt. der k. k. Geogr. Ges. in Wien, LVIII, 1915, S. 152-176.

¹¹⁸ E. Honigman, Die sieben Klimata, Heidelberg, 1929.

¹¹⁹ И. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М. -Л., 1957.

հողվածն է Իսլամի հանրագիտարանի նոր հրատարակության մեջ¹²⁰: Հեղինակը նշելուց հետո հնդկական, պարսկական և հատկապես հունական ազդեցություններն արաբ աշխարհագրական գրականությունը բաժանում է երկու շրջանի՝ դասական շրջան (Թ-ԺԱ դդ.), որի մեջ մտնում են Թ դարի Իրաքի դպրոցը (Իբն Խորդադեբեհ, Յակուբի և այլն), որն Իրանշահը 4 մասի է բաժանում և սկսում է Սավադի նկարագրությամբ, նրանց հակառակորդները, որոնք ըստ երկրների են բաժանում նկարագրությունն սկսելով Արաբիայից, ապա Ժ դարը, որը կոչում է Բալխիի դպրոցը (Իսթախրի, Իբն Հաուկալ, Մուկադդասի): Երկրորդ շրջանն ընդգրկում է ԺԲ-ԺՁ դարերը և իր մեջ ունի ստորաբաժանումներ ըստ բովանդակության՝ ընդհանուր աշխարհագրություններ (Իդրիսի, Աբու-լ-Ֆիդա և այլն), տիեզերագիտական երկեր (Կազվինի, Դիմաշկի, Իբն ալ-Վարդի), ճանապարհորդություններ (Իբն Բաթութա), ծովագնացություններ (Իբն Մաջիդ) և այլն:

Ամհրաժեշտ է հատկապես ընդգծել, որ արաբ պատմագրության և աշխարհագրության ուսումնասիրման համար չափազանց կարևոր են Իսլամի հանրագիտարանի բարձր որակի հոդվածները առանձին պատմիչների և աշխարհագրագետների մասին:

դ. Արաբների պատմության ուսումնասիրությունը նոր դարերում

Արաբներն պատմական ու աշխարհագրական բնագրերի հրատարակմանը զուգընթաց հետաքրքրություն է առաջանում դրանց հիման վրա շարադրելու արաբների պատմությունը:

Առաջին փորձը կատարվում է Ժ դարում Իսպանիայում: Ռ. Խիմենեսը (Տոլեդոյի արքեպիսկոպոս) գրում է մի լատիներեն երկ¹²¹, որն ընդգրկում է արաբների պատմությունը Մուհամմադից մինչև Օմայանների վախճանը, ապա շարադրում է Իսպանիայի Օմայանների պատմությունը, ինչպես նաև Ալմորավիդների և Ալմոհադների շրջանը, որոնց անկումով վերջացավ մավրերի (արաբների) տիրապետությունը Իսպանիայում:

ԺԸ դարում Քեմբրիջի համալսարանի արաբերենի դասախոս Ս. Օքլին լույս է ընծայում «Սարակինոսների պատմություն»¹²² մենագրու-

¹²⁰ Fr. Taeschner, Djughrafiya, Encyclopaedia of Islam, v. II, Leiden-London, 1965, p. 575-590.

¹²¹ Roderici Ximenez archiepiscopi Toletani Historia Arabum, Lugduni Batavorum, 1625.

¹²² S. Ockley, History of the Saracens, London, 1708.

թյունը, շարադրանքն սկսելով Մուհամմադից ու հասցնելով մինչև Օմայան Աբդ ալ-Մալիքի մահը (705): Ապա մի քանի էջում հիշում է մնացած Օմայաններին ու բոլոր Աբբասյաններին մինչև 1258, ամեն մեկի շրջանը հակիրճ խոսքերով բնորոշելով: Օգտագործել է մինչ այդ հրատարակված արաբ պատմիչներին (Աբու-լ-Ֆարաջ, Մաքհին). ոմանց էլ ձեռագիր վիճակում է ծանոթացել:

Արաբների առաջին ընդհանուր պատմությունը գրում է Ֆրանսիացի արքա դը Մարինյին իր քառահատոր մենագրության¹²³ մեջ, օգտագործելով իր ժամանակ հրատարակված աղբյուրները: Շարադրանքն սկսում է Մուհամմադից ու հասցնում մինչև Աբբասյանների վերջնական անկումը՝ 1258 թվական:

ԺԹ դարում, արդեն բոլորովին այլ որակի մենագրություններ իրար են հաջորդում քառասնական-հիսնական թվականներին: Գ. Վայլը (1808-1889) արաբական աղբյուրների հիման վրա հորինում է իր «Խալիֆաների պատմություն» եռահատոր աշխատությունը¹²⁴, ուր շարադրանքն սկսում է Մուհամմադի մահվանից հասնելով մինչև Աբբասյանների վերջնական վախճանը (1258): Նույն ժամանակ լույս է տեսնում Կուսեն դը Պերսեվալի (1795-1871) նախամահմեդական Արաբիայի¹²⁵ մասին լուրջ մենագրությունը: Քիչ անց հրատարակվեց Լ. Ա. Սեդիլոյի «Արաբների պատմություն»¹²⁶ աշխատությունը ուր շարադրված է նախամահմեդական Արաբիայի, Մուհամմադի, առաջին խալիֆաների, Օմայանների, Աբբասյանների և Դյուսիսային Աֆրիկայի ու Իսպանիայի Օմայանների պատմությունը: Արաբական մշակույթի ընդհանուր պատկերը ևս տալուց հետո, հեղինակը նկարագրում է արաբական ժողովուրդների վիճակը ԺԹ դարում:

Շարունակելով իր պրպտումները Լ. Ա. Սեդիլոյն երկու տասնամյակ անց լույս է ընծայում երկհատորանոց մի մեծ աշխատություն «Արաբների ընդհանուր պատմություն»¹²⁷, ուր առավել մանրամասն շարադրված է նախորդ երկի նյութը, սակայն ավելացնելով Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների ու մամլուքների պատմությունը, ապա հասցնելով մինչև ԺԹ դար: Մի խոշոր, ճոխ բաժին է հատկացված արաբական մշակույթի բոլոր ճյուղերին, վերջապես ընդհանուր ակնարկ նետելով ժամանակակից արաբների վիճակին:

¹²³ Histoire des Arabes sous le gouvernement des Califes, par l'Abbé de Marigny, t. I-IV, Paris, 1750.

¹²⁴ G. Weil, Geschichte der Chalifen, 3 Bde, Mannheim, 1846-1851.

¹²⁵ C. de Perceval, Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, 3 vol. Paris, 1847.

¹²⁶ L. A. Sedillot, Histoire des Arabes, v. I-II, Paris, 1854.

¹²⁷ L. A. Sedillot, Histoire générale des Arabes, I-II, Paris, 1877.

Որոշ ժամանակ անց լույս տեսավ Ա. Մյուլլերի (1848-1892) «Իսլամը Արևելքում և Արևմուտքում»¹²⁸ մենագրությունը, որը մասամբ հենվում է նախորդների նվաճումների վրա: Նա շարադրանքն սկսում է նախամահմեդական շրջանից (ընդգրկելով հարավարաբական թագավորության պատմությունը) և մատուցում խալիֆայության պատմությունը մինչև 1258 թվականը (Բաղդադի ավերումը մոնղոլների կողմից): Գ. Վայլից տարբերվում է նրանով, որ Աբբասյանների պատմությանը զուգահեռ շարադրում է նրանից անջատված պետությունների (Կարմաթներ, Ֆաթիմյաններ, Զյուսիսային Աֆրիկա) պատմությունը:

Շուտով նրան հաջորդեց Վ. Մյուլլերի (1819-1905) «խալիֆայությունը, նրա բարձրացումը, թուլացումն ու անկումը»¹²⁹, որն ընդգրկում է խալիֆայության պատմությունն սկզբից մինչև անկումը և դրանից հետո առաջացած պետությունների (Կարմաթներ, Ֆաթիմյաններ, Մամլուքներ) զարգացումը մինչև Օսմանյան նվաճումը:

Երբ արաբների ընդհանուր պատմության ուսումնասիրությունը հասավ որոշակի մակարդակի, բնականաբար անհրաժեշտություն էր դառնում նրա առանձին կարևոր նահանգների հատուկ ուսումնասիրությունը: Դեռևս անցյալ դարի վաթսուհին թվականներին հոլանդացի արաբագետ Ռ. Դոզին (1820-1883) հանդես էր եկել «Իսլամիայի մահմեդականների պատմությունը»¹³⁰ մենագրությամբ: Ապա երևան եկան Ֆ. Վյուստենֆելդի (1808-1899) «Ֆաթիմյան խալիֆաների պատմությունը»¹³¹ և Մ. Յ. դե Գուլեի (1836-1909) «Բահրայնի Կարմաթների ու Ֆաթիմյանների պատմությունը»¹³² մենագրությունները: 19-րդ դարի վերջին լույս տեսավ Պ. Շվարցի (1867-1938) «Իրանը միջնադարում, ըստ արաբ աշխարհագրագետների»¹³³ իննհատոր աշխատության առաջին հատորը, ինչպես նաև Ն. Ա. Անդրիկովի (1855-1918) Պաղեստինի մասին աշխատությունը¹³⁴: 20-րդ դարի սկզբին Կ. Բեքերը (1876-1933) լույս ընծայեց «Իսլամի օրոք Եգիպտոսի պատմության մասին»¹³⁵

¹²⁸ A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland, 2 Bde, Berlin, 1885, 1887.

¹²⁹ W. Muir, The Caliphate its rise, decline and fall, London, 1891.

¹³⁰ R. Dozy, Histoire des musulmans d'Espagne, I-IV, Leyde, 1861.

¹³¹ F. Wüstenfeld, Geschichte der Fatimiden-Chalifen, Göttingen, 1881.

¹³² M. J. de Goeje, Memoire sur les Carmathes du Bahrain et les Fatimides, Leide, 1886.

¹³³ P. Schwarz, Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen, Bd I-IX, Leipzig-Zwickau, Stuttgart, 1896-1936.

¹³⁴ Н. А. Медников, Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов, т. 1-4 (Иер. Пал. Сб. т. 17, в. 2, СПб, 1897-1903).

¹³⁵ C. H. Becker, Beiträge zur Geschichte Aegyptens unter dem Islam, I-II, Strassburg, 1902-1903.

երկհատորանոց մենագրությունը: Խալիֆայության սկզբնական շրջանի պատմության է վերաբերում Լ. Կանտանիի (1869-1935) «Իսլամի տարեգրությունը»¹³⁶ աշխատությունը:

Նորից անդրադառնալով խալիֆայության պատմությանը Յ. Վել-հաուզենը (1844-1918) հորինեց «Արաբական պետությունը և նրա անկումը»¹³⁷ մենագրությունը, ուր խալիֆայության պատմությունը հասցված է մինչև Օմայանների անկումը, որը նա համարում է զուտ արաբական պետության վախճանը (750): Ապա Կ. Յյուարը (1854-1919) տվեց իր երկհատոր «Արաբների պատմությունը»¹³⁸, որը կառուցվածքով հիշեցնում է Լ. Ա. Անդիյոյի մեծ աշխատությունը, բայց ավելի ճոխ է նյութերով:

Առաջին աշխարհամարտից հետո իրար հաջորդեցին մի քանի մենագրություններ խալիֆայության առանձին նահանգների մասին: Ժ. Լոռանը գրեց «Հայաստանը Բյուզանդիայի և իսլամի միջև»¹³⁹ բելգիացի Յ. Լամմենսը «Սիրիա, համառոտ պատմություն»¹⁴⁰, իսկ Յ. Ա. Ռ. Գիբը՝ «Արաբական նվաճումները Միջին Ասիայում»¹⁴¹ աշխատությունները:

Երեսնական թվականներին հրատարակվեցին Շ. Ժյուլիենի «Հյուսիսային Աֆրիկայի պատմությունը»¹⁴² և Գ. Վիեթի «Արաբական եգիպտոսը արաբական նվաճումից օսմանյան նվաճում (640-1517)»¹⁴³ պատմական ուսումնասիրությունները:

Արաբների ընդհանուր պատմության մասին վերջին արժեքավոր մենագրությունը լիբանանցի Ֆ. Հիտտիի «Արաբների պատմություն»¹⁴⁴ է, որը ճոխ փաստերով նորագույն մեկնաբանությունն է տալիս արաբների բարդ պատմությանը, սկսելով Եմենի Սաբա ու Հիմյար թագավորություններից հասցնում է մինչև մեր դարը:

Ի միջի այլոց կարելի է հիշել նաև Կ. Բրոկելմանի¹⁴⁵ (1868-1956) և Բ. Շպուլերի¹⁴⁶ ամբողջ մահմեդական աշխարհի պատմությանը նվիրված հանրամատչելի աշխատությունները: Այս տեսակետից լուրջ նվաճում

¹³⁶ L. Caetani, *Annali dell'Islam*, I-X, Milano, 1905-1927.

¹³⁷ J. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902.

¹³⁸ C. Huart, *Histoire des Arabes*, I-II, Paris, 1912-1913.

¹³⁹ J. Laurent, *L'Armenie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919.

¹⁴⁰ H. Lammens, *La Syrie, précis historique*, I-II, Beyrouth, 1921.

¹⁴¹ H. A. R. Gibb, *The Arab conquests in central Asia*, London, 1923.

¹⁴² Ch. -A. Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, Paris, 1931.

¹⁴³ G. Wiet, *L'Egypte arabe de la conquête arabe à la conquête ottomane*, Paris, 1938.

¹⁴⁴ Ph. Hitti, *History of the Arabs*, London, 1937.

¹⁴⁵ C. Brockelmann, *Geschichte der islamischen Völker und Staaten*, München-Berlin, 1939.

¹⁴⁶ B. Spuler, *Geschichte der islamischen Länder*, I-II, 1952, 1953.

պետք է համարել Քեմբրիջի հայտնի պատմագիտական շարքի մեջ «Իսլամի պատմություն»¹⁴⁷ հրատարակումը, որն ընդգրկում է ոչ միայն համրահայտ մահմեդական երկրների (արաբական աշխարհը, Իրանը, Թուրքիան և երբեմն Հնդկաստանը) այլև Ինդոնեզիական կղզիների ու Մալայայի մահմեդական պետությունների պատմությունը:

Աբբասյան խալիֆայությունից բաժանված տեղական պետությունների պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունն ավելացավ երկրորդ աշխարհամարտից հետո ևս: Հատկապես հիշատակության արժանի է Լ. Պրովանսալի եռահատոր լուրջ մենագրությունը «Մահմեդական Իսլամի պատմությունը»¹⁴⁸ խորագրով, որը ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական ու հասարակական կյանքի պատմությամբ նվիրված արժեքավոր գործ է: Մ. Կանարը լույս ընծայեց «Ջազիրայի ու Սիրիայի Համդանյանների պատմությունը»¹⁴⁹ աշխատությունը, որը շատ կարևոր է Հայաստանի Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրման համար: Բ. Շպուլերի «Իրանը վաղ իսլամական շրջանում»¹⁵⁰ աշխատությունը ընդգրկում է Իրանի պատմությունը արաբական նվաճումից մինչև սելջուկյան արշավանքները, ուր հատուկ ուշադրություն է նվիրված Իրանի պետական, ռազմական, իրավական, հասարակական ու մշակութային կյանքի հարցերին:

Արաբների միջնադարյան պատմությամբ զբաղվել են նաև արաբական երկրների պատմաբանները, որոնցից հատկապես պետք է հիշել «Մահմեդական քաղաքակրթության պատմություն» աշխատության քրիստոնյա արաբ հեղինակ Ջիրջի Ջալդանին (1861-1914): Հասան Իբրահիմ Հասանը շարադրել է «Իսլամի քաղաքական պատմությունը», իսկ Ալի Իբրահիմ Հասանը «Իսլամի ընդհանուր պատմությունը»:

Արաբական աշխարհի և մահմեդական երկրների պատմության ուսումնասիրման համար չափազանց կարևոր են տոհմաբանական աշխատությունները: Հայտնի են հատկապես է. Յամբաուրի¹⁵¹, Ս. Լեյն-Պուլի¹⁵² և վերջերս նաև Բոսվորտի¹⁵³ տոհմաբանական տախտակները, որոնք արաբական աղբյուրների հիման վրա են կազմված:

¹⁴⁷ Cambridge History of Islam, v. I-II, Cambridge, 1970.

¹⁴⁸ E. Levi-Provençal, Histoire de l'Espagne musulmane, t. 1-3, Paris-Leiden, 1950-1953.

¹⁴⁹ M. Canard, Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, Paris, 1951.

¹⁵⁰ B. Spuler, Iran in früh-islamischer Zeit, Wiesbaden, 1952.

¹⁵¹ E. de Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Hannover, 1927.

¹⁵² St. Lane-Poole, The Mohammadan Dynasties, London, 1894.

¹⁵³ C. B. Bosworth, The Islamic Dynasties, Edinburgh, 1967.

Դեռևս անցյալ դարի յոթանասնական թվականներից, քաղաքական պատմությանը զուգահեռ, զարգացավ նաև արաբական խալիֆայության և այլ մահմեդական պետությունների տնտեսական ու հասարակական կյանքի ուսումնասիրությունը և դա նշանավորվեց մի շատ արժեքավոր մենագրության երևան գալով: Ավստրիացի արաբագետ Ալֆրեդ ֆոն Կրեմերը (1828-1889) լույս ընծայեց իր երկհատոր մենագրությունը «Արևելքի մշակութային պատմությունը խալիֆայության ներքո»¹⁵⁴, որը մի յուրահատուկ հանրագիտարան է, ուր ներկայացված են արաբների պատմության ու մշակույթի տարբեր կողմերը՝ Օմայանների, Աբբասյանների քաղաքական կյանքը, պետական ու հասարակական կարգը, զորքը, հարկերը և մահմեդական իրավագիտության կազմավորումը: Շատ արժեքավոր են խալիֆայության քաղաքների, հասարակական կազմի, առևտրի ու արհեստների զարգացմանը վերաբերյալ գլուխները: Վերջում խոսում է գեղարվեստական, գիտական ու պատմական գրականության մասին:

Նման կառուցվածք ունի Գ. լը Բոնի «Արաբների քաղաքակրթությունը»¹⁵⁵ ստվար հատորը, որը շքեղ է և արվեստի հուշարձանների նկարներով հարուստ, սակայն գիտահանրամատչելի բնույթ ունի, եթե համեմատենք նրան նախորդող Ա. ֆոն Կրեմերի խորը գիտական երկի հետ:

Ա. ֆոն Կրեմերի հոյակապ աշխատությունը խթան հանդիսացավ, որ ուժեղանա հետաքրքրությունը տնտեսական կյանքի հարցերի նկատմամբ: Վ. Հեյդը հանդես եկավ «Արևելքի միջնադարյան առևտրի պատմությունը»¹⁵⁶ աշխատությամբ, իսկ Մ. վան Բերշենը (1863-1921) «Հողային սեփականությունը և հողային հարկը առաջին խալիֆաների օրոք»¹⁵⁷ երկով, ուր քննության են առնված հողատիրության ծները (պետական, մուլք, վակֆ) և հարկերը:

Առաջին աշխարհամարտից հետո կրկին աշխուժացավ հետաքրքրությունը մահմեդական հասարակության կառուցվածքի և հողատիրության հարցերի նկատմամբ: Ա. Մեցի (1869-1914) «Իսլամի վերածնունդը»¹⁵⁸ բազմաթվամդակ աշխատության մեջ շոշափված են Թ-ժ դարերի խալիֆայության պետական ու հասարակական կյանքի

¹⁵⁴ A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orient unter den Chalifen*, I-II, Wien, 1875-1877.

¹⁵⁵ G. Le Bon, *La civilisation des Arabes*, Paris, 1884.

¹⁵⁶ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, Leipzig, 1885.

¹⁵⁷ M. v. Berchem, *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes*, Geneve, 1886.

¹⁵⁸ A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922.

տարբեր կողմերը՝ արքունիքը, կառավարիչները, քրիստոնյաներն ու հրեաները, հարկերը, ստրուկները, իրավագիտությունը, արհեստներն ու առևտուրը և այլն: Երեսնական թվականներին լույս տեսան Ա. Ն. Պոլիակի «Մահմեդական ավատատիրությունը»¹⁵⁹ և «Հողերի դասակարգումն, ըստ մահմեդական իրավունքի»¹⁶⁰ աշխատությունները: Առաջին ծավալուն հոդվածում հեղինակը տալիս է արևելյան ավատատիրության (ֆեոդալիտետ) բնորոշումը՝ ավատատերերի քաղաքում կենտրոնացած լինելը, պայքարը ավատատիրոջ ու տիրակալի (խալիֆայի) միջև, գյուղացիության անձնական ազատությունը, իսկ մոնղոլների ու մամլուքների օրոք ճորտացումը և այլն:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո արաբագիտության մեջ մեծ չափով ուժեղացավ տնտեսական ու հասարակական կյանքի ուսումնասիրման ձգտումը: Մ. Գոդֆրուա-Դեմոմբինի «Մահմեդական հաստատությունները»¹⁶¹ երկը պետական ու հասարակական կառուցվածքի մասին մի հետաքրքրական մենագրություն է: Արժեքավոր է Ֆ. Լյոքքեզաարդի «Հարկերը մահմեդական աշխարհում դասական շրջանում»¹⁶² աշխատությունը, ուր քննության են առնված տարբեր հարկատեսակներ: Ռ. Լեին լույս ընծայեց «Իսլամի հասարակական կառուցվածքը»¹⁶³ մենագրությունը: Գյուղացու իրավական վիճակին է վերաբերում Ա. Զ. Ս. Լեմբտոնի «Հողատերն ու գեղջուկն Իրանում»¹⁶⁴ երկը: Հետաքրքրական է է. Տիանի «Մահմեդական քաղաքացիական (հանրային) իրավունքի հաստատությունները»¹⁶⁵ և Լ. Գարդեի «Մահմեդական քաղաք. հասարակական ու քաղաքական կյանք»¹⁶⁶ երկասիրությունները:

Միջնադարյան հասարակական կյանքի ու հողատիրության հարցերն ըմբռնելու համար չափազանց կարևոր է մահմեդական իրավունքի (իրավագիտության, ֆիկհ) ուսումնասիրությունը: Դեռևս անցյալ դարում Ա. Ֆոն Կրեները իր «Տիրապետող գաղափարները իսլամում»¹⁶⁷ մենագրության մեջ էր դրել իրավագիտության ու դավանանքի հարցերի հետազոտման հիմքերն: Այս ասպարեզում մեծ վաստակ ունի հուն-

¹⁵⁹ A. N. Pollak, *La féodalité Islamique*, R. des Et. Isl., 1936, cahier III, p. 247-264.

¹⁶⁰ A. N. Poliak, *Classification of Lands in the Islamic Law and its technical terms*, The Amer. Jour. of Sem. Lang. and Lit., v. LVII Jan. 1940, 1, p. 50-62.

¹⁶¹ M. Godefroy-Demombines, *Les institutions musulmans*, Paris, 1946.

¹⁶² F. Lokkegaard, *Islamic taxation in the classic period*, Copenhagen, 1950.

¹⁶³ R. Levy, *The social Structure of Islam*, Cambridge, 1957.

¹⁶⁴ A. K. S. Lambton, *Landlord and peasant in Persia*, Oxford, 1953.

¹⁶⁵ E. Tyan, *Institutions du droit public musulman*, Paris, 1954.

¹⁶⁶ L. Gardet, *La cité musulmane, vie sociale et politique*, Paris, 1954.

¹⁶⁷ A. von Krenner, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*, Leipzig, 1868.

գարացի արաբագետ Ի. Գոլդցիերը (1850-1921) իր «Իսլամագիտական ուսումնասիրություններ»¹⁶⁸ և այլ աշխատություններով: Կարևոր է հիշել նաև Բ. Կառա դը Վոյի «Իսլամի մտածողները» երկը¹⁶⁹:

Մահմեդական իրավագիտության ձևավորման նախնական աստիճաններին է նվիրված Զ. Շախտի «Մահմեդական իրավագիտության ծագումը»¹⁷⁰ երկը: Օգտակար աշխատություն է Ի. Պ. Պետրուլեզևսկու «Իսլամն Իրանում Է-ժե դարերում»¹⁷¹ աշխատությունը:

Վերոհիշյալ խնդիրների հետ սերտորեն կապված է ոչ-մահմեդականների (զիմմի՝ քրիստոնյաներ, հրեաներ և այլն) իրավական գոյավիճակի հարցը, որին նվիրված մենագրություններ են Ա. Ս. Տրիտոնի «Խալիֆաներն ու նրանց ոչ մահմեդական հպատակները»¹⁷² և Ա. Ֆատտալի «Ոչ մահմեդականների իրավական գոյավիճակը մահմեդական երկրներում»¹⁷³: Այս հարցերին և իսլամի ու քրիստոնեության պատմական հարաբերություններին է նվիրված Գ. Ֆոն Գրյունբերաուսի «Միջնադարյան իսլամը»¹⁷⁴ աշխատությունը:

Վերջերս լույս տեսավ Դ. և Ժ. Սուրդելների ծավալուն աշխատությունը (ճոխ լուսանկարներով) «Դասական իսլամի քաղաքակրթությունը»¹⁷⁵, որն ընդհանուր պատկերացում է տալիս մահմեդական միջնադարի տնտեսության ու մշակույթի տարբեր ճյուղերի մասին:

Ետպատերազմյան շրջանում արաբների պատմության մեջ տնտեսական ու հասարակական կյանքի հարցերին նվիրված աշխատություններ են Ե. Ա. Բելյակի «Արաբները, իսլամը և արաբական խալիֆայությունը»¹⁷⁶ և հատկապես Ի. Պ. Պետրուլեզևսկու տարբեր աշխատություններում վերոհիշյալ հարցերին նվիրված մասերը¹⁷⁷: Արաբների պատմությունը շարադրվել է նաև հայ պատմաբան Գ. Աստարճյանի կողմից¹⁷⁸:

Արաբական աշխարհի պատմության ու մշակույթի բազմազան հար-

¹⁶⁸ I. Goldziher, Muhammedanische Studien, I-II, Halle, 1889-1890.

¹⁶⁹ B. Carra de Vaux, Les Penseurs de l'Islam, Paris, 1921-1926.

¹⁷⁰ J. Schacht, The Origins of Muhammadan jurisprudence, Oxford, 1950.

¹⁷¹ И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII-XV вв., Ленинград, 1966.

¹⁷² A. S. Tritton, The Caliphs and their non-muslim subjects, London, 1930.

¹⁷³ A. Fattal, Le statut legal des non-Musulmans en pays d'Islam, Beyrouth, 1958.

¹⁷⁴ G. von Grunebaum, Medieval Islam, Chicago, 1946.

¹⁷⁵ D. et J. Sourdel, La civilisation de l'Islam classique, Paris, 1976.

¹⁷⁶ Е. А. Беляев, Арабы, ислам и арабский халифат, Москва, 1965.

¹⁷⁷ И. П. Петрушевский, в кн. История стран Зарубежной Азии в средние века, Москва, 1970, стр. 122-156, 364-379.

¹⁷⁸ Գ. Աստարճյան, Ընդարձակ, ընդհանուր արաբական պատմություն, Պեյրուս, 1961:

ցերի գիտական ուսումնասիրման համար բացառիկ մշակութային ունի «Իսլամի հանրագիտարանը», որի առաջին հրատարակությունը չորս ստվար հատորներով և երեք լեզվով (գերմաներեն, անգլերեն, ֆրանսերեն) իրականացավ 1913-1936 թվականներին¹⁷⁹։ Այս լույս տեսավ «Իսլամի համառոտ հանրագիտարանը» գերմաներեն ու անգլերեն¹⁸⁰, իսկ 1960 թվականից լույս է տեսնում Իսլամի հանրագիտարանը մոր հրատարակությամբ, դարձյալ երեք լեզուներով։ Մինչ այժմ լույս են տեսել հինգ ստվար հատորներ, բայց աշխատանքը դեռ չի ավարտված։ Նոր հանրագիտարանը ոչ միայն շատ ավելի ընդարձակ է, այլև կարևոր տեղ է գրավում տնտեսական ու հասարակական կյանքի երևույթների բացատրությունը։

ՀԱՅ - ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թեև հին հայերը Վերին Միջագետքի արաբական վաչկատուն ցեղերին ծանոթ էին՝ կոչելով տաճիկ և մույնիսկ, ըստ հույն պատմիչ Պլուտարքոսի, Մեծն Տիգրանի զորքում հռոմեացիների դեմ կռվել են մաս արաբներ, այսուհանդերձ հայերի ու արաբների կանոնավոր առնչություններն սկիզբ են առել սոսկ է դարից։ Դարերի ընթացքում եղել են քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային փոխհարաբերություններ, սակայն տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում են մշակութային առնչությունները։

Հարկավ հայ-արաբական մշակութային առնչությունները, հասկանալի պատճառներով (կրոնական պատվարը և այլն), այնքան սերտ չեն եղել, ինչպես հայ-հունական և հայ-ասորական հարաբերություններն էին, այսուհանդերձ եղել են մշակութային փոխհարաբերությունների հետաքրքրական փաստեր, որոնք արժանի են ուսումնասիրման։

Է-Ը դարերից արդեն հայ մատենագիրները որոշակի պատկերացում ունեն արաբների ու նրանց կրոնի մասին։ Սերբուսը հնագույն պատմիչն է, որ խոսում է Մուհամմադ մարգարեի և արաբների երևան գալու մասին։ Ղևոնդ պատմիչը Ղուրանը կոչում է փուրկան¹⁸¹, որը նրա սուրաններից (գլուխներից) մեկի վերնագիրն է (Ֆուրկան) և միաժամանակ ամբողջ գիրքն է այդպես կոչում։ Նրա մեքբերած Լևոն Գ կայսեր

¹⁷⁹ The Encyclopaedia of Islam, v. 1-4, Leyden-London, 1913-1936.

¹⁸⁰ Shorter Encyclopaedia of Islam, by H. A. R. Gibb and J. H. Kramers, Leiden, 1953.

¹⁸¹ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 58:

նամակում հիշվում են իսլամի բազում աղանդներ և աստվածաբանական հոսանքներ: Ղևոնդն օգտագործում է նաև «կուռա» (գրակարդաց, բարեպաշտ) արտահայտությունը, մահմեդական հոգևորականների մասին խոսելիս: ԺԳ դարի պատմիչ Վարդանը¹⁸² հիշում է Ղուրանի սուրաներից՝ «սուրաթ ալբակարայ» (Կովի սուրա), նաև՝ մուղին (մուազզին, միմարեից աղոթքի հրավիրող, հայ. հաւատադիր): Սեբեոսից հետո բազում հայ պատմիչներ հիշում են Մուհամմադի զրույցի տարբերակներ:

Է-Ը դարերում նվաճող արաբը, բացի Ղուրանից ու բանաստեղծություններից ոչինչ չուներ և շատ ավելի ցածր մշակութային մակարդակ ուներ, քան նրա լծի տակ գտնվող ժողովուրդները: Սակայն երբ Թ դարում գոյացավ արաբական ճոխ մշակույթը, արդեն նույն դարում սկսեցին հայերի և քրիստոնյա արաբների (տվյալ դեպքում արաբախոս ասորիների) առաջին մշակութային հարաբերությունները: Հաջորդ դարում՝ Բագրատունյաց թագավորության շրջանում Հայաստանում հետաքրքրություն առաջացավ առաջին հերթին արաբական բժշկության նկատմամբ: Ժ դարի վերջին, կամ ԺԱ դարի սկզբին է վերաբերում այն բժշկարանը, որն արաբերենից հայերեն էր թարգմանվել Հայոց հաղթական թագավոր Գագիկի օրոք: Բնականաբար խոսքը Գագիկ Ա-ի (990-1020) մասին է: Այս բժշկարանը քաղված է արաբական բժշկական երկերից: Նույնը կարելի է ասել մյուս բժշկարանի մասին, որի համար ձեռագրում ասված է, թե թարգմանվել է սուրբ թագավոր Հովհաննեսի հրամանով, այսինքն Հովհաննես Սմբատի (1020-1041) օրոք:

Կիլիկյան Հայաստանում շարունակվող և զարգացող հայ բժշկությունը էլ ավելի մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց արաբական բժշկության նկատմամբ: ԺԲ դարում ասորի բժիշկ Աբու Սաիդը մարդակազմության վերաբերող իր գիրքը գրեց հայերեն, իսկ նույն դարում հանդես եկավ առաջին խոշոր դեմքը հայ բժշկության մեջ՝ Մխիթար Հերացին, իր «Ջերմանց մխիթարություն» աշխատությամբ: Երկրորդ խոշոր դեմքը Ամիրտովլաթ Ամասիացին է (ԺԵ դար), որը հայտնի է իր «Օգուտ բժշկութեան»¹⁸³ և «Անգիտաց անպետ»¹⁸⁴ բժշկական երկերով: Սրանք, ինչպես նաև այլ հայ բժիշկներ օգտվել են արաբ նշանավոր բժիշկների աշխատություններից, միաժամանակ ներդնելով իրենց պրպտումների արդյունքները և կարևոր է նշել, որ նրանց բառապա-

¹⁸² «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 92:

¹⁸³ Օգուտ բժշկության, Երևան, 1940:

¹⁸⁴ Անգիտաց անպետ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, Վիեննա, 1926:

շարը լի է բազմաթիվ արաբերեն փոխառություններով:

Կիլիկիայում հայերեն է թարգմանվել նաև Դ դարի հույն մատենագիր Անատոլիոս Բերիտացու (առաջին խմբագրող) «Գիրք վաստակոց» (Geoponica) երկրագործական երկը, նրա արաբերեն թարգմանությունից:

Չետաքրքրական է նշել, որ հայ մեծանուն մատենագիր Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին մոտիկից ծանոթ է եղել արաբական բանաստեղծական արվեստին (տաղաչափությանը) և հատկապես Ժ դարի արաբ հռչակավոր բանաստեղծ Մուտանաբբին: ԺԳ դարում Առաքել Անեցին հայերեն է թարգմանել արաբական հանրահայտ «Չազար ու մեկ գիշեր» ժողովածուի շրջանակներին պատկանող «Պղնձե քաղաքի պատմությունը»: Թարգմանություններ են կատարվել նաև արաբական փիլիսոփայությունից:

Չայտնի է, որ արաբ մատենագիրները այցելելով Չայաստան բանավոր կերպով տեղեկացել են հայկական զրույցների մասին և գրի են առել իրենց երկերում: Արաբական տիրապետության վերջին շրջանում և Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում Չայաստան են այցելել Յակուբին, Մասուդին, Աբու Դուլաֆը: Ժ դարում Չայաստան (Վասպուրական) է այցելել և որոշ ժամանակ մնացել քրիստոնյա արաբ մատենագիր Կուսթա Բաալբաքին:

Արևելյան փիլիսոփայության պատմության մեջ նշվում է, որ Արիստոտելը արաբներին ծանոթ էր նորպլատոնականների (Պորփյուր, Դավիթ Չայկազն, այսինքն Դավիթ Անհաղթ) մեկնություններով: Դավիթ Անհաղթի հունարեն աշխատությունները նույն դերն են կատարել նաև Սասանյան Իրանում:

Չայերը մշակութային սերտ հարաբերություններ են ունեցել քրիստոնյա արաբների (Ասորիքի միաբնակ (հակոբիկ) ասորիների, հունադավան մեղքիտների, Վերին Միջագետքի նեստորականների, մասամբ Լիբանանի մարոնականների (մարոնիներ) և Եգիպտոսի ղպտիների) հետ: Այս առնչությունները առաջին չորս համայնքների համար շարունակությունն էին հայ-ասորական վաղեմի բազմակողմանի հարաբերությունների, որոնք մեր ձեռք արտահայտվեցին արաբացած ասորիների մոտ: Վերոհիշյալ հինգ քրիստոնյա արաբ համայնքների մոտ Ազաթանգեղոսի «Չայոց Պատմությունը» տարբեր խմբագրություններով հունարենի կամ ասորերենի միջոցով թարգմանվել է (ընդարձակ կամ համառոտ) արաբերենի: Ուղղակի հայերենից արաբերեն է թարգմանվել Վարդան Այգեկցու «Աղվեսագիրքը»:

Արաբերենի իմացությունը Հայաստանում անհրաժեշտ էր ոչ միայն խալիֆայության և այլ մահմեդական պետությունների տիրապետության շրջաններում, այլև հայկական անկախ պետականության պայմաններում, քանի որ արաբերենը միջազգային լեզու էր Արևելքում: Մեզ հասել են արաբերեն արձանագրություններ թե՛ Բագրատունյաց թագավորության, թե՛ Ձաքարյան իշխանապետության օրերից: Արաբերենի իմացությունը առավել ևս անհրաժեշտ էր Կիլիկյան Հայաստանում:

ԺԷ-ԺԸ դարերում հայ իրականության մեջ որոշ հետաքրքրություն է արթնանում արևելյան լեզուների ու դպրության նկատմամբ: ԺԴ դարում Կիլիկիայի Հայոց թագավորության անկման և Հյուսիսային Հայաստանում Ձաքարյան իշխանապետության քայքայման հետևանքով առավել ևս ուժեղացավ աղետալի արտագաղթը և աստիճանաբար գոյացան Հայաստանից դուրս մշակութային կենտրոններ: ԺԷ դարում այդ երևույթը պարզ դարձավ, երբ արևմտահայության համար մշակութային կենտրոն դարձավ Կոստանդնուպոլիսը, իսկ արևելահայության (Իրանի հայության) համար՝ Սպահանի արվարձան Նոր Ջուղան: Որոշ նշանակություն ստացավ նաև Հալեպը, որն արդեն արաբական միջավայրում էր: Որպես կարևոր մշակութային կենտրոն Լվովը (Լեհական թագավորության մեջ) և մասնակցություն ունեցավ այս շարժմանը: Ահա այս կենտրոններում ԺԷ-ԺԸ դարերում հետաքրքրություն է նկատվում արաբերենի նկատմամբ, մանավանդ որ Օսմանյան պետության մեջ և Իրանում արաբերենը դեռ կենդանի գրական լեզու էր, թեկուզ իրավագիտության և կրոնական գրականության ասպարեզներում: ԺԷ դարում Կոստանդնուպոլսում եղան նույնիսկ արաբագիր հեղինակներ (պատմիչ Մունաջջիմ Բաշի և մատենագիր Հաջի Խալիֆա Ջաթիր Չելեպի):

Տյուրքիզենի (Գերմանիա) հայերեն ծեռագրերից մեկում տեղեկություն կա այն մասին, որ Հովհաննես քահանա Տիգրանակերտցին (ասորի) արաբերենից հայերեն է թարգմանել քրիստոնյա արաբ բժիշկ Յահիա իբն Ջազլայի (մահ. 1100) «Տակվիմ ալ-Աբդան» (Մարմինների կարգավորում) աշխատությունը, որը գրի է առնվել 1628 թվականին Լվով քաղաքում, բժշկապետ Հովհաննես խոջա Ջուղայեցու համար: Հիշվում է նաև մի փոքրիկ թարգմանություն արաբ (ծագումով պարսիկ) նշանավոր բժիշկ Ուզգիի երկերից: Այս փաստը վկայում է հայ բժիշկների արաբական բժշկության նկատմամբ հետաքրքրությունը, որ սկսվել էր դեռևս Բագրատունյաց թագավորության շրջանից, շարունակվել է ԺԷ դարում:

Լվովում ծնված, բայց էջմիածնում հաստատված Ատեփանոս Լեհա-

ցին (մեռ. 1669) լատիներենից հայերեն է թարգմանել Ղուրանը, որի ձեռագիրն այժմ գտնվում է Երևանի մատենադարանում:

Ժէ դարում Նոր Ջուղայում հայտնի դարձավ Յովհաննես Մրքուզ վարդապետ Ջուղայեցին (1642-1716), որը Նոր Ջուղայում ուսումնական կյանքի հետ զնացել է արաբական երկրներ և տիրապետել արաբերենին: Նա թարգմանել է Նոր Կտակարանը պարսկերեն և արաբերեն:

Արաբերեն իմացել եւ հավանաբար թարգմանություններ է կատարել Ավետիք ընթերցող Տիգրանակերտցի Բաղդասարյանը, որի աշխատանքները ծանոթ են 1684-1719 թվականներից: Տարբեր երկրներում շատ է թափառել, ընդ որում եղել է «Արապիստանում» և շեշտում է, որ գրասիրության պատճառով ուսումնասիրել է տարբեր լեզուներով գրքեր (ամենայն ազգաց գրոց) և առաջին հերթին հիշում է «արապաց»: Թարգմանել է «Ըստուրլաբի արուեստ» (աստուրլաբի արվեստ), «Թուրքին զիճն» (արաբ. զիջ՝ աստղաբաշխական աղյուսակներ) հավանաբար արաբերենից:

ԺԸ դարում Ղուկաս Խարբերդցին ձեռնամուխ եղավ Իսպանիայում (Անդալուս) ստեղծագործող արաբ նշանավոր փիլիսոփա բժիշկ Իբն Ռուշդի (Ավերոյես Կորդուբացի, ԺԲ դար) բնագիտական երկերի լատիներենից հայերեն թարգմանությանը: Նրա այդ աշխատանքներից մեզ հասել է Արիստոտելի «Ձմասանցն կենդանեաց» երկի թարգմանությունը՝ «ընդ ոճի Աւետիսի Գոռտուպէնսիոյ»: Հայտնի է որ Ղուկաս Խարբերդցին Կոստանդնուպոլսի Յովհաննես Բաղիշեցի պատրիարքի (1715-1741) պատվերով լատիներենից և իտալերենից բազմաթիվ (20) գրքեր է թարգմանել: Հավանաբար այս աշխատությունը ևս պատրիարքի հանձնարարությամբ է թարգմանել:

Հայերը ԺԷ-ԺԸ դարերում անմիջական չփում ունեցան արաբական միջավայրի հետ Հալեբում և ընդհանրապես Սիրիայում ու Լիբանանում, ընդ որում այդ հարաբերությունները հիմնականում քրիստոնյա արաբների (արաբացած ասորիների) հետ էին: Հալեբն այդ դարերում արաբական մշակույթի և հատկապես քրիստոնյա արաբների մշակութային կարևորագույն կենտրոնն էր և արևելագետների կողմից հորջորջվել է «Ասիայի Աթենք»:

Սիրիայի (Հալեբ, Ալեքսանդրես, Բեյլան, Լաոդիկե) և Լիբանանի տարբեր վայրերում հաստատված հայերը սերտ հարաբերություններ ունեին տեղացի արաբների հետ, սակայն այդ առնչություններն առավել սերտ էին կաթոլիկության հարած հայերի միջավայրում, որոնց մի զգալի մասը արաբախոս էր դարձել: Հայերը ԺԷ-ԺԸ դարերում գաղթում

են Լեռնային Լիբանան և 1749-ին հիմնում Ձմնառի հայ կաթոլիկ վանքը: Դրանից առաջ արդեն սկիզբ էր առել հայ կաթոլիկների կաթողիկոսությունը, որի աթոռակալները մինչև 1866 նստում էին Ձմնառում: Ահա այս միջավայրում հայերը ոչ միայն արաբախոս են դառնում, այլև հանդես են գալիս հայազգի արաբագիր հեղինակներ: Գերմանացի արաբագետ Գ. Գրաֆը քրիստոնյա արաբական գրականությանը նվիրված իր բազմահատոր մենագրության մեջ հատուկ ենթագլուխ է նվիրել հայ կաթոլիկ հեղինակներին: Ժե դարի վերջում և ԺԸ դարի սկզբին հայտնի են Մկրտիչ ալ-Քասիհը (կադ), ապա Աբրահամ Արծիվյանը, որը եղել է հայ առաքելական վարդապետ, ապա հարելով Հռոմի եկեղեցուն դարձել է հայ կաթոլիկ եկեղեցու հիմնադիր (մեռ. 1749): ԺԸ դարի վերջին ապրել է արաբագիր հեղինակ Հակոբ Յուսիֆյանը: ԺԹ դարից հայտնի են Գաբրիել Հադիդը, Իբրահիմ Քուրալին (Աբրահամ Քյուլիեյան), Սարուֆին (Սերովբե) Այվազը, Անթուն Խանջին, Մելքոն Նազարյանը, Պողոս Բալիթը: Սրանք գրել են հիմնականում կրոնադավանաբանական գործեր, սակայն միաժամանակ Գաբրիել Հադիդը (երկաթ) արաբերեն է թարգմանել Ներսես Լամբրոնացու «Գիրք սիրոյ և խաղաղութան» երկը, իսկ Անթուն Խանջին (Անտոն Խանջյան) գրել է «Համառոտ պատմություն Հայոց»:

Այսպիսով, միջնադարում և ԺԵ-ԺԸ դարերում հայ-արաբական առնչությունները որոշ շոշափելի արդյունքներ տվեցին: Սակայն հայ արևելագիտությունը և արաբագիտությունը սկզբնավորվեցին միայն ԺԹ դարում: Արևմտյան եվրոպայի երկրներում ԺԶ-ԺԷ դարերի ընթացքում մեծ առաջընթաց կատարվեց արաբերեն բնագրերի հրատարակության և պատմության ու բանասիրության հարցերի ուսումնասիրման ասպարեզում, որը բնականաբար հետաքրքրություն պիտի արթնացներ նաև արևելյան (հատկապես քրիստոնյա) ժողովուրդների և, ի շարս այլոց, հայ ժողովրդի մոտ:

Հայ արևելագիտության և արաբագիտության հիմնադիր կարելի է համարել Գևորգ դպիր պալատցի Տեր Հովհաննեսյանին (1737-1812): Նա հեղինակ է պարսկերեն-հայերեն և արաբերեն-հայերեն բառարանների, պարսկերենի և արաբերենի քերականությունների, Օսմանյան պետության պատմության և այլ աշխատությունների: Նա քաջ գիտեր, բացի հայերենից ու թուրքերենից, հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն, արաբերեն ու եբրայերեն: Ըստ Այվազյանի, նրա արաբերեն-հայերեն բառարանի ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան վանքում: Այս

բոլորից տպագրվել են պարսկերեն- հայերեն բառարանը¹⁸⁵ (որի վերջում տրված է 400 հայերեն բառերի համեմատությունը պարսկերենի հետ) և Օսմանյան պատմությունը:

Եթե Գևորգ դպիրը արաբերենի բառարանի և քերականության առաջին հեղինակն է, ապա Մ. Չամչյանը որպես հայ պատմագիտության հիմնադիր, առաջինն է, որ տվել է Հայաստանի արաբական շրջանի գիտական շարադրամբը, օգտագործելով հայկական և բյուզանդական աղբյուրները: Հետաքրքրական է արաբական շրջանի ժամանակագրությունը նրա մոտ: Նա է դարը (640-ական թթ. մինչև դարի վերջը) չի համարում արաբական տիրապետության շրջան (ինչպես նրանից հետո ուրիշներ սխալ կերպով համարեցին), այլ կոչում է «ժամանակ իշխանութեան կիրապադատից» և «ժամանակ իշխանութեան պատրկաց», իսկ արաբական տիրապետության շրջանը (ժամանակ իշխանութեան ոստիկանաց) սկսելով 691/693-ից, որը շատ մոտ է ճշմարտության, քանզի է դարում Հայաստանը կիսանկախ և, որոշ ժամանակ, նույնիսկ անկախ իշխանապետություն էր¹⁸⁶:

Ղ. Ինժիճյանն առաջինն է, որ մասամբ դիմել է արաբական աղբյուրներին: Նա մասնակցել է Գ. Ազոնցի 1806 թվականին լույս տեսած բազմահատոր աշխարհագրական աշխատությանը, գրելով «Հայաստան» հատորը, որի շարադրման համար օգտագործել է արաբ հեղինակների եվրոպական լեզուներով եղած թարգմանությունները և, բացի այդ, Կոստանդնուպոլսում պատվիրել է արաբ աղբյուրների թարգմանություններ կատարել, սակայն վստահություն չունենալով թարգմանիչների հմտության վրա քիչ է օգտագործել դրանք: Իր եռահատոր «Հմախոսության»¹⁸⁷ մեջ «Աշխարհագիրը յայլոց ազգաց» վերնագրի տակ հիշում է ԺԲ դարի աշխարհագրագետ Իդրիսիին և ԺԴ դարի Աբուլ-Ֆիդային: Այս աշխատության մեջ տարբեր գլուխներում անդրադառնում է արաբական շրջանի դեպքերին: Տալիս է արաբական արշավանքների և տիրապետության համառոտ պատմությունը, նկարագրում է հարկապահանջությունը և հայերի ապստամբությունները արաբական տիրապետության դեմ: Հիշում է Հայաստան գաղթած արաբ ցեղերին (Կայսիկք, Ութմանիկ, Ջուրարիկ):

ԺԷ-ԺԸ դարերում հայագիտությունը որոշ զարգացում ապրեց թե՛ հայ-

¹⁸⁵ Գևորգ Դպիր, Պարսկերեն-հայերեն բառարան, Կ. Պոլիս, 1826:

¹⁸⁶ Տես Հայր Միքայել Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. 1-3, Վենետիկ, 1784-1786:

¹⁸⁷ Ղ. Ինժիճյան, Հմախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Ա, Բ, Գ, Վենետիկ, 1835:

կական միջավայրում, թե՛ Արևմտյան Եվրոպայում, ուր հատկապես զարգացավ նաև արաբական աղբյուրագիտությունը: Ահա այս հիման վրա սկսվեց արաբական աղբյուրների օգտագործումը հայագիտության մեջ:

Առաջին կարևոր դեմքը, որին կարող ենք այս աղբյուրագիտական բնագավառի հիմնադիրը համարել Մ. Ժ. Սեն Մարտենն է (1791-1837), որն իր «Հիշատակագիրը Հայաստանի մասին» մենագրությամբ¹⁸⁸ առաջին հատորում շարադրում է Հայաստանի համառոտ պատմությունը և ժամանակագրությունը, սակայն հիմնականում նվիրված է Հայաստանի (Մեծ և Փոքր Հայք) պատմական աշխարհագրությանը: Այս աշխատության մեջ նա օգտագործել է հունարեն, արաբերեն, ասորերեն, պարսկերեն, թուրքերեն բազմաթիվ պատմաաշխարհագրական երկեր, ընդ որում առատորեն մեջ բերելով արաբ հեղինակների գործերը Մասուդիի (Ժ դար) պատմությունն ու աշխարհագրությունը, Իբն Հաուկալի (Ժ դար), Իդրիսիի (ԺԲ դար) աշխարհագրությունները, Իբն ալ-Ասիրի, Գրիգորիուս Աբու-լ-Ֆարաջի պատմական երկերը, Յակուտի (ԺԳ դար) աշխարհագրական բառարանը, Աբու-լ-Ֆիդայի (ԺԴ դար) աշխարհագրությունը: Պարսիկ հեղինակներից օգտվել է Համդալլահ Ղազուինիից, իսկ թուրք մատենագիրներից Քյատիբ Չելեբիի (ԺԵ դար) Ջիհան-նումայից: Նյութեր է քաղել նաև Աբու-լ-Ֆարաջ Բար Հեբրեոսի ասորերեն պատմությունից: Երկրորդ հատորում զետեղված են հայ պատմիչներից թարգմանություններ, որոնց ծանոթագրություններում ևս օգտագործված են արաբ հեղինակները:

Մ. Սեն Մարտենի այս արժեքավոր երկի հրապարակումից հետո ավելացավ հետաքրքրությունը Հայաստանի և դրացի երկրների նկատմամբ: Ժ. Կլապրոտը լույս ընծայեց մի փոքրիկ ուսումնասիրություն Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած տարածքի մասին Մասուդիի հաղորդած տեղեկությունների շուրջը:

Ինքնատիպ աշխատություն է հայագգի Մուրաջա դ'Օհսոնի (1740-1807) «Կովկասի ժողովուրդները» հետմահու հրատարակված աշխատությունը¹⁸⁹, ուր տարբեր արաբ մատենագիրներից քաղված տեղեկություններն ի մի բերելով միաձուլել է, միաժամանակ տողատակ նշելով աղբյուրները: Թ դարից՝ Բալազուրի, Ժ դարից՝ Մասուդի, Թաբարի, Իբն Ֆադլան, Իբն Հաուկալ, ԺԳ դարից՝ Իբն ալ-Ասիր, Ջաքարիա Կազուինի, Յակուտ, ԺԴ դարից՝ Դիմաշկի, Աբու-լ-Ֆիդա, ԺԵ դարից՝ Իբն ալ-Վար-

¹⁸⁸ St. Martin, Memoires historiques et géographiques sur l'Arménie, 2 vol., Paris, 1818-1819.

¹⁸⁹ M. D'Ohsson, Les peuples du Caucase, Paris, 1828.

դի: Օգտագործել է նաև Մուսաջեհմ Բաշիի (Ժժ դար) արաբերեն ծավալուն պատմության օսմաներեն թարգմանությունը (Ահմեդ էֆենդի) և այլն:

Շուտով հետաքրքրություն առաջացավ արաբական դրամների տվյալները Հայաստանի քաղաքական պատմությանն ի սպաս դնելու նպատակով: Ք. Մ. Ֆրենի (1782-1851) և այլոց դրամագիտական աշխատությունների¹⁹⁰ հիման վրա Յ. Հ. Պետերմանը (1801-1876) կազմեց Հայաստանի (Արմինիա) արաբ կառավարիչների առաջին ստույգ ցուցակը¹⁹¹:

Բ. Գ. Նիբուրը արաբերենից գերմաներենի թարգմանեց Կեղծ-Վակիդիի «Ասորիքի նվաճումները» երկից Վերին Միջագետքին (Ջազիրա) և Հայաստանին վերաբերող հատվածները¹⁹²: Դա կարևոր է ոչ այնքան, որպես աղբյուր Հայաստանի նվաճման պատմության համար (քանի որ նրա անանուն հեղինակը ԺԲ դարում է հորինել) ինչքան անգնահատելի արժեք ունի Սասնա ծռեր վեպի հնագույն խավի ուսումնասիրման համար¹⁹³:

Շարունակելով արաբական աղբյուրների տեղեկությունները հայագիտությանն ի սպաս դնելու գործը Շ. Դեֆրեմերին Ֆրանսիական Ասիական հանդեսում հոդվածների մի շարքով թարգմանաբար հրատարակեց արաբ (Բաքրի, Իբն ալ-Ասիր, Իբն Խալդուն) և պարսիկ (Խոնդեմիր, Միրխոնդ) մատենագիրներից քաղվածքներ Կովկասի (նաև Հայաստանի) և հարավային Ռուսաստանի մասին¹⁹⁴:

Գերմանացի արևելագետ Ա. Դ. Մորդտմանը հավաքեց մի քանի արաբ պատմիչների տեղեկությունները Հայաստանի մասին: Նա քաղվածաբար հատվածներ թարգմանեց հետևյալ պատմիչներից՝ Բալագուրի, Թաբարի, Իբն ալ-Ասիր և Իբն Խալդուն:

Արաբական գրավոր պատմողական աղբյուրներին ու դրամներին

¹⁹⁰ Ch. M. Fraehnii, Recensio Numorum muhammedanorum, Petropoli, 1826, Quinque centuriae numorum anecdotorum Chalifarum cum Umejjadarum tum Abbasidarum, St. Petersb. 1837.

¹⁹¹ J. H. Peterman, De Ostikanis, arabicis Armeniae Gubernatoribus, Berolini, 1840.

¹⁹² "Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armenien von Mohammed ben Omar el-Wakedi". Aus dem arabischen ubersetzt und mit Anmerkungen begleitet von B. G. Niebuhr, Hamburg, 1847.

¹⁹³ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Աղջիկ Տարոնի գրույցը ԺԲ դարի արաբական աղբյուրում, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1978, 3 (82), էջ 265-286, կամ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 414-435*:

¹⁹⁴ C. H. Défrémery, Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie meridionale, Paris, Journal Asiatique, 1849, t. 13, 14. 1850, t. 16, 1851, t. 17.

առընթեր սկսեց հետաքրքրությունը ման Հայաստանի արաբերեն և արաբատառ արծանագրությունների նկատմամբ: Ն. Վ. Խամիկովը (1822-1878) զբաղվեց Անիի աշտարակի պատի վրա Աբու Սաիդ իլխանի արծանագրությամբ¹⁹⁵, որը նրա յարլիղն է:

Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմության համար կարևոր փաստաթուղթ է Հայոց Լևոն Գ թագավորի և Եգիպտոսի մամլուք սուլթան Կալաունի միջև 1285 թվականին կնքված դաշնագիրը, որի բնագիրը Վ. Լամգլուան, պատմիչ Մակրիզիի բնագրից բերելով, հրատարակեց Կիլիկիայի հայկական թագավորության արքունի հրովարտականների և դաշնագրերի ժողովածուի¹⁹⁶ մեջ ֆրանսերեն թարգմանությամբ:

Հայաստանին վերաբերյալ արաբական մշակույթի և աղբյուրների նկատմամբ հետաքրքրություն արթնացավ ման հայ իրականության մեջ ԺԹ դարի երկրորդ կեսում:

Դարի կեսերին լույս էր տեսել Մ. Բժշկյանի բազմալեզու քերականությունը, ուր առանձին գլուխներում (անուն, դերանուն, բայ և այլն) տրված են օսմաներենի, պարսկերենի և արաբերենի խոսքի մասերը և ընդհանրապես քերականությունը: Այդ տարիներին Վենետիկի «Բազմավեպ» և Կոստանդնուպոլսի «Երևակ» համդեսներում լույս են տեսնում մի շարք հանրամատչելի հոդվածներ արաբների և նրանց մշակույթի մասին:

1869-ին լույս տեսավ Ղ. Ալիշանի «Յուշիկը հայրենեաց Հայոց» աշխատությամբ¹⁹⁷ առաջին հատորը, ուր մի քանի գեղարվեստական դրվագներ կան Հայաստանի արաբական շրջանի մասին, որոնք ըստ էության պատմական ուսումնասիրություններ են, ինչպես Բագրևանդի կռիվը, Ստեփանոս Սյունեցի, Աշոտ առաջին: Այս երկը գրված է հայ (թե արաբ) պատմիչների տեղեկությունների հիման վրա, որոնց մույնիսկ հղում է: Կիլիկյան Հայաստանի և արաբական երկրների հարաբերությունների մասին կարևոր տեղեկություններ ունի Ղ. Ալիշանի «Սիսուան» արժեքավոր մեմագրությունը: Իսկ նրա «Աիսական», «Այրարատ» և «Շիրակ» մեմագրությունները մույն բնույթի տեղեկություններ են հաղորդում Հայաստանի արաբական շրջանի և Բագրևանդյաց ժամանակաշրջանի մասին:

¹⁹⁵ M. N. Khanykoff, *Inscriptions musulmanes d'Ani et les environs de Bakou*, Bulletin de l'Academie des Sciences de St. Petersburg, 1849. Idem, *Mémoires sur les inscriptions musulmanes du Caucase*, *Journal Asiatique*, 1862, t. 20, p. 57-155.

¹⁹⁶ V. Langlois, *Le Tresor des chartes d'Arménie au Cartulaire de la chancellerie royale des Roupeniens*, Venise, 1863.

¹⁹⁷ Ղևոնդ Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հ. 1-2, 1869-1870:

Ապա իրար ետևից երևան եկան աղբյուրագիտական բնույթի աշխատություններ: Ա. Տեր-Յովհաննեսյանը հայերենի թարգմանեց արաբ պատմիչ Արաբշահի (Ժե դար) Լենկթիմուրի պատմությունը¹⁹⁸: Դրանից մեկ տարի անց լույս տեսավ Ա. Դ. Մորդտմանի վերոհիշյալ Ժողովածուի (արաբ պատմիչները Չայաստանի մասին) հայերեն թարգմանությունը: Ա. Տեր-Յովհաննեսյանը շուտով լույս ընծայեց Երուսաղեմի պատմությունը¹⁹⁹, որի մեջ օգտագործել է արաբական աղբյուրներ, արաբերեն վավերագրեր և արձանագրություններ:

Չայ-արաբական մատենագրական առնչությունների ուսումնասիրման հարցում կարևոր տեղ ունեն Դ. Ալիշանի պրպտումները արաբերենից թարգմանված «Գիրք վաստակոց» կոչված աշխատության²⁰⁰ մասին: Նախ Դ. Ալիշանը գտնում է, որ «Գեոպոնիկա» աշխատության հեղինակն է Անատոլիոս Բերիտացին, որի հունարեն երկը թարգմանվել է արաբերեն և սրանից էլ հայերեն, իսկ հայերեն թարգմանչի անունը և թարգմանության վայրը մնում են անորոշ: Երեք տարի անց նա հրատարակում է «Գիրք վաստակոցի» բնագիրը և միաժամանակ հանգամանալից հողված է գրում «Բազմավեպում», որոշելով որ թարգմանության վայրը Կիլիկիան է, իսկ ժամանակը ԺԳ դարը:

Այս հարցին անդրադարձել է հռչակավոր արաբագետ Կ. Բրոկելմանը²⁰¹, որը համեմատելով հայերեն և հունարեն բնագրերը եկավ այն եզրակացության, որ հավանաբար Անատոլիոս Բերիտացու հունարեն երկը թարգմանվել է արաբերեն և ապա սրանից էլ հայերեն, բայց այս հարցը պետք է չլուծված համարել, քանի դեռ հայերենը չի համեմատված բազմաթիվ գեոպոնիկաների հետ: Իսկ Կ. Բասմաջյանը կարծում է, թե «Գիրք վաստակոցը» թարգմանել է Մխիթար Չերացին ԺԲ դարի արաբ մատենագիր Իբն ալ-Ավամի երկրագործական երկից (Քիտաբ ալ-Ֆիլահա):

Չայերեն «Գիրք վաստակոցի», նրա արաբերեն բնագրի. իսկ վերջինիս հունարեն բնագրի (գեոպոնիկաների) փոխհարաբերության հարցը դեռ չի լուծված:

Չայ պատմիչների տեղեկությունները Մուհամմադի մասին կարևոր

¹⁹⁸ «Պատմութիւն Լենկ Թեմուրայ», թարգմ. Ա. Տեր-Յովհաննեսյանց, Երուսաղեմ, 1873:

¹⁹⁹ Ա. Տեր-Յովհաննեսյանց, Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղեմի, Ա, Բ, Երուսաղեմ, 1890:

²⁰⁰ Գիրք վաստակոց, թարգմանութիւն մախմետաց յարաբացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877:

²⁰¹ C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, I-II, Weimar-Berlin, 1898-1902. Supplementband, I-III, Leiden, 1936-1942.

նշանակություն ունեն արաբների պատմության ուսումնասիրման համար: Զ. Պատկանյանը Սեբեոսի պատմության 1879-ի հրատարակության վերջում գետեղել է Մխիթար Անեցու պատմությունը (ուր մեծ տեղ է գրավում Մուհամմադի մասին գրույցը) և ապա «Յաւելուածք որ ինչ յաղագս Մահմետի են բանք առ մատենագիրս մեր», ուր հատվածներ կան Վարդան, Սամուել Անեցի, Կիրակոս, Մովսես Կաղանկատուացի, Թովմա Արծրունի պատմիչներից:

Հայ-արաբական գրական առնչությունների հարցի առաջին լուրջ ուսումնասիրողը Ղ. Հովնանյանն է (1817-1897), որն իր հոդվածներով այդ հարցին անդրադառնալուց հետո հանդես եկավ երկհատոր մենագրությամբ, որը թեև նվիրված է միջին հայերենի (նախնեաց ռամկօրէն) ուսումնասիրությանը²⁰², սակայն քանի որ արաբերենից հայերեն թարգմանությունները մեծ մասամբ միջին հայերեն են գրված և արաբերենից փոխառությունները հայերենում հիմնականում հենց միջին հայերենում են արտահայտված, ուստի նա շատ հաճախ անդրադառնում է հայ-արաբական մշակութային առնչություններին: Ղ. Հովնանյանը հորինել է նաև արաբերեն-հայերեն ընդարձակ բառարան, որն ընտիր գործ է համարվում:

Ղ. Ալիշանն ուսումնասիրել և թարգմանաբար հայերեն հրատարակել է ԺԲ-ԺԳ դդ. արաբագիր հայազգի հեղինակ Աբու Աաիլի (Աբու Աալիի) պատմական երկը²⁰³, որտեղ նկարագրված են Եգիպտոսի վանքերը և միաժամանակ տեղեկություններ է հաղորդում Ֆաթիմյան Եգիպտոսում գործած հայ վեզիրների մասին:

ԺԹ դարի երկրորդ կեսում երևան եկան եվրոպացի հեղինակների դրամագիտական լայն ընդգրկումով կազմված ուսումնասիրություններ, որոնք հետագայում հնարավորություն տվեցին ճշտելու Հայաստանի քաղաքական պատմության որոշ կողմեր և հատկապես հարստացնելու Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկանների) ցուցակը:

Հայ-արաբական երկարատև առնչությունների հետևանքով հայերենը փոխառություններ է վերցրել արաբերենից, որոնք առաջին անգամ ուսումնասիրության առարկա դարձան Հ. Հյուբշմանի հայերենում սեմական փոխառություններին նվիրված աշխատության մեջ²⁰⁴: Նա հի-

²⁰² Ղ. Հովնանյան, Յետագօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Վիեննա, 1897:

²⁰³ Աբուաիլի Հայ (Աբու Աալիի Հայ), Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանօրէից Եգիպտոսի, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1933:

²⁰⁴ H. Hübschmann, Die semitischen Lehnwörter im Armenischen, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 1892.

շում է 75 փոխառություններ՝ արաբերենից հայերենին անցած և իրավա-
ցիորեն ավելացնում, որ բուն արաբական տիրապետության շրջանում
քիչ փոխառություններ են անցել. միայն ԺԲ դարից նկատվում է արա-
բական փոխառությունների առատությունը (Մխիթար Հերացու մոտ,
Գիրք Վաստակոց երկում և այլն): Նկատել է նաև, որ արաբերեն փո-
խառությունները ավելի հաճախ միջին (ռամիկ) հայերենով շարադրված
երկերում են:

Հայերենում առկա արաբերեն փոխառությունների ուսումնասիրման
համար կարևոր նպաստ է Ղ. Ալիշանի «Հայբուսակ» աշխատությունը²⁰⁵,
ուր առաջաբանում նշվում է, որ բուսաբանությունը սերտորեն կապված
լինելով բժշկագիտության հետ, բնականաբար վերջինիս նման փոխ է
առել բույսերի արաբերեն անուններ: Նա հիշում է 3400 բույսերի հայե-
րեն անուններ, որոնց մեջ բազմաթիվ արաբերեն փոխառություններ
կան:

Դարի վերջում ուժեղացավ ձգտումը ուսումնասիրելու Հայաստանի
արաբական շրջանի պատմությունը: Համառոտ, բայց բովանդակալից է
Պ. (հավանաբար Ս. Պալասանյան) ստորագրությամբ «Ակնարկ արա-
բական շրջանի Հայոց պատմության վրա» հոդվածը: Նկարագրված են
Հայաստանի նվաճումը, արաբական վարչական համակարգը, ոստի-
կանների պարտականությունները, հարկային քաղաքականությունը և
նույնիսկ Խ յ-արաբական մշակութային առնչությունները: Հ. Դադբաշ-
յանը Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրմանը նվիրված աշ-
խատության²⁰⁶ մեջ քննարկում է Հայաստանի Թ դարի առաջին կեսի
պատմությունը, հասցնելով այն մինչև Աշոտ Ա-ի կողմից Հայաստանի
ազատագրումը: Ասսուռնի պատմությանն է վերաբերում Վ. Տոմաշևկի
«Ասսուռն և Տիգրիսի ակունքների սահմանները» աշխատությունը²⁰⁷,
ուր արաբական աղբյուրների հիման վրա (Կեղծ Վակիդի, Բալազուրի,
Թաբարի, Իբն ալ-Ասիր, Աբու-լ-Ֆիդա և այլն) Հայաստանի արաբական
շրջանի շատ հարցեր է շոշափում:

Հետաքրքրական է Հ. Ֆ. Ամեդրոգի Հայաստանի Աղծնիք նահանգի և
Նփրկերտի պատմության աղբյուրների մասին հոդվածները:

Հայաստանի արաբական շրջանի մասին առաջին մենագրությունը

²⁰⁵ ՂԱՆՈՂ ԱԼԻՇԱՆ, Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895:

²⁰⁶ A. Daghabaschean, Grundung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, Berlin, 1893.

²⁰⁷ W. Tomaschek, Sasun und das Quellengebiet des Tigres, Wien, 1896. Հայերեն թարգմ.՝ Վ. Տոմաշևկի, Ասսուռն և Տիգրիսի աղբյուրաց սահմանները, պատմական և տեղագրական հե-
տազոտություն, Վիեննա, 1896:

Մ. Ղազարյանի «Հայաստանն արաբական տիրապետության տակ» աշխատությունը²⁰⁸ է, որը գրված է արաբական աղբյուրների լայն օգտագործմամբ: Այստեղ շարադրված է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական կյանքի պատմությունը պատշաճ մակարդակով, Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկանների) առավել մանրամասն ցուցակը և քննության են առնված Հայաստանի տեղանունների արաբական ձևերը:

Այս շրջանում արաբ պատմագրության նկատմամբ հետաքրքրությունն այնքան ուժեղ էր, որ Ղ. Ալիշանը հայ պատմագրության պատմությանը նվիրված «Հայապատում» աշխատության²⁰⁹ մեջ ի շարս Հայաստանի մասին այլ աղբյուրների հիշում է հետևյալ արաբ պատմիչների և աշխարհագրագետներին՝ Բալազուրի, Յակուբի, Կուդամա, Թաբարի, Մասուդի, Իբն Հաուկալ, Մուկադդասի, Իբն ալ-Ջաուզի, Կազուինի, Իբն ալ-Ասիր, Յակուտ, Աբու-լ-Ֆիդա, Իբն ալ-Վարդի, Մակրիզի:

Հայաստանի արաբական և բազրատունյաց ժամանակաշրջանների պատմության հետ սերտ աղերս ունի բյուզանդագետ-արաբագետ Ա. Վասիլևի արժեքավոր մենագրությունը «Բյուզանդիան և արաբները»²¹⁰ կոչված, ուր արաբաբյուզանդական երեքհարյուրամյա պատերազմների մոտ հարյուրքառասունամյա (820-959) ժամանակաշրջանի մանրակրկիտ պատմությունն է շարադրված: Առատ կերպով օգտագործված են բոլոր արաբ պատմիչները և աշխարհագրագետները, որոնք տեղեկություններ են պարունակում այս հարցի շուրջը: Հետագայում Մ. Կանարը վերահրատարակեց այս աշխատությունը, թարգմանելով ֆրանսերենի և ճոխացնելով նոր ուսումնասիրությունների տվյալներով ու հարուստ

²⁰⁸ M. Ghazarian, *Armenien unter der Arabischen Herrschaft*, Marburg, 1903. Սկսած Ղազարյանը ծնվել է 1864 թ., Կարսում: Ավարտել է Զմիածնի ճեմարանը, սովորել է Պետերբուրգի և ապա Բեռլինի համալսարաններում: Վերջինս ավարտելով գրել է «Հայաստանը արաբական տիրապետության տակ» դոկտորական թեզը (հրատարակվել է 1903-ին՝ Մարբուրգում): 1906-1912 թթ. քահանայագործել է Պետերբուրգի հայոց ս. Կատարինե եկեղեցում, միաժամանակ դասավանդելով տարբեր ուսումնական հաստատություններում: 1910 թ. հոգեհանգիստ է կատարել պաշտոնապես քանադրված Լև Տոլստոյի համար՝ նրա թաղման օրը, հայ համայնքի և ցուցարար ուսանողների խնդրանքով: Նա հանդես է եկել Պետերբուրգի մանուկում ("Норме зрения"), պատասխանելով սևհարյուրակյանի հեղինակների՝ հայ ժողովրդի դեմ գրած զրպարտիչ հոդվածներին: 1912-ից Հայաստանում զբաղվել է մանկավարժական աշխատանքով, եղել է Պետերբուրգի ճեմարանի տեսուչի օգնական: 1914-1919 թթ. եղել է տեսուչ Շամախիի և Ալեքսանդրապոլի ուսումնարաններում: Մահացել է 1919-ին Ալեքսանդրապոլում: (Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Լ. Տոլստոյի հոգեհանգիստը Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցում, «Գրական թերթ», 22 սեպտ. 1978: Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական քառարան, հ. Բ, երևան, 1981, էջ 239):

²⁰⁹ Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

²¹⁰ A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, Bruxelles, t. I, 1935 (1959), t. II (1968).

թարգմանություններով՝ արաբական աղբյուրներից:

Նույն սկզբունքներով են շարադրված Յ. Մարկվարտի Հայաստանի պատմությանը վերաբերող երկերը: Նախ իր «Արևելաեվրոպական և արևելասիական հետազոտություններ» աշխատության²¹¹ մեջ մի գլուխ է հատկացրել Հայաստանի պատմության այն շրջանին, որը կապվում է Բագրատունյաց գործունեության հետ: Հանդես Ամսօրյայում 1913-1915 թվականներին լույս տեսած և ապա առանձին հատորով հրատարակված «Հարավային Հայաստանը և Տիգրիսի ակունքները» աշխատության²¹² մեջ արաբական և Բագրատունյաց շրջանների հարցերին է անդրադառնում, քննարկելով հատկապես Վասպուրականի ու Տարոնի պատմությանը վերաբերյալ բազում դրվագներ:

Հ. Թոփչյանն ուսումնասիրել է վիճակը Հայաստանում արաբական արշավանքների նախօրեին և նվաճումից հետո, ինչպես նաև արաբական տիրապետության վախճանը և Բագրատունյաց թագավորության ծնունդը²¹³:

Հայաստանի և դրացի երկրների մասին արաբ աշխարհագրագետների տեղեկությունները, արաբերեն բնագրով և ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակել է Ն. Ա. Կարաուլովը Կովկասին նվիրված մատենաշարի մի քանի համարներում²¹⁴: Նա ընդգրկել է Թ դարից Իբն Խորդադբեհին, Յակուբին, Իբն Ռուստային, Իբն ալ-Ֆակիհին և Կուդամային, իսկ Ժ դարից Իսթախրին, Իբն Հաուկալին, Մասուդին և Մուկադդասին: Այս աշխատանքը մեղալի է արժանացել և ապա Վ. Ռոզենի կողմից վերանայվելուց հետո լույս է տեսել վերոհիշյալ մատենաշարում: Այս աշխատանքը գովելի է նրանով, որ մինչև այժմ միակն է, ուր թարգմանությանը զուգահեռ տրվել է արաբերեն բնագիրը:

Նույն ժամանակ Բ. Խալաթյանը Հանդես Ամսօրյայի էջերում (1903-1909) հրատարակեց մի խումբ արաբ պատմիչների (Բալազուրի, Թաբարի, Իբն Ախքափայի, Իբն ալ-Ասիր) Հայաստանին վերաբերյալ հատվածների թարգմանությունը: Հետագայում այս աշխատանքը լույս

²¹¹ J. Marqwart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.

²¹² J. Marqwart, Sudarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930.

²¹³ H. Thopdschian, Armenien vor und während der Araberzeit, Zeit. für arm. Phil., Marburg, 1903.

²¹⁴ Н. А. Караулов, Сведения арабских географов IX и X вв. По р. Х. о Кавказе, Армении и Азербейджане, в Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, XXIX (Истахри), 1901, XXXI (Ибн ал-Факих), 1902, XXXII (Ибн Хордадбех, Кудама, Ибн Русте, Якуби), 1903, XXXVIII (Мукаддаси, Масуди, Ибн Хаукал), 1908.

տեսավ առանձին հատորով²¹⁵:

Մ. Օրմանյանն իր կոթողային «Ազգապատում» աշխատության մեջ մի շատ արժեքավոր բաժին ունի արաբական շրջանի մասին²¹⁶: Թեպետ 1946-ին լույս տեսած, սակայն առաջին աշխարհամարտի սկզբին ավարտված աշխատանք է Լեոյի «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորը²¹⁷, ուր մանրամասն շարադրված է արաբական շրջանի պատմությունը: Նա արաբական աղբյուրներից օգտվել է թարգմանություններով, սակայն նրա երկերում պատմական դեպքերի զարգացման ընթացքը մեծ հմտությամբ է պարզաբանված: Արաբական աղբյուրների լայն ընդգրկումով է գրված «Իսլամի Հանրագիտարանում» Մ. Շտրենքի «Հայաստան» ծավալուն հոդվածը²¹⁸, ուր Է-ԺԳ դարերի քաղաքական, վարչական, տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերն են ուսումնասիրված:

Հայ-արաբական մշակութային առնչությունների ասպարեզում իր լուծման ունի Ն. Մառը: Կարևոր է նրա ներհուն աշխատությունը Վարդան Այգեկցու առակների (Աղվեսագիրք) և, հատկապես, վերջինիս արաբերեն թարգմանության մասին: Լոնդոնի «Ինդիա օֆիս» գրադարանի ձեռագրացուցակում նշված է եղել մի ձեռագիր, որն ասորատառ արաբերեն (քարշունի) էր և ուներ «Քիտաբ Ամսալ ալ-Սաալաբ» (Աղվեսի առակների գիրք) անվանումը, որին թեև ոմանք ուշադրություն էին դարձրել, սակայն նրա էությունը չէր պարզվել: Ն. Մառը պրպտելով ձեռագիրը, պարզում է, որ այդ արաբերեն առակները հայերենից են թարգմանված՝ Վարդանի Աղվեսագրից: Այս կարևոր աշխատությունն անմիջապես ուշադրության առարկա դարձավ և Հ. Տաշյանը նախ «Հանդես Ամսորյայի» էջերում, ապա առանձին հատորով ամփոփեց նրա բովանդակությունը:

1905 թվականին Ն. Մառը հրատարակեց Ազաթանգեղոսի Հայոց պատմության մի նոր արաբերեն խմբագրություն, որի ձեռագիրը հայտնաբերվել էր Եգիպտոսի Աինայի թերակղզու Ս. Կատարինե վանքում: Պարզվեց, որ մեզ հայտնի հայերեն բնագրից ու նրանից թարգմանված կամ ամփոփված խմբագրություններից բացի եղել է մեկ այլ հայերեն բնագիր, որի արաբերեն թարգմանությունն էր մեզ հասել: Ն. Մառը հրատարակեց արաբերեն բնագիրը, ռուսերեն թարգմանությունը հատուկ

²¹⁵ Արաբացի մատենագիրներ Հայաստանի մասին, հաւաքեց և թարգմանեց Բագրատ Խայաթեանց, Ազգային Մատենադարան, ՉՂ, Վիեննա, 1919:

²¹⁶ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Ա, Պէյրոս, 1959:

²¹⁷ Լեո, Հայոց պատմություն, Բ, Երևան, 1967:

²¹⁸ M. Streck, Armenia, The Encyclopaedia of Islam, Leyde-London, I, 1913, p. 435-449.

ուսումնասիրությամբ²¹⁹: Հետագայում հայտնաբերված, բայց այս խմբին պատկանող բնագրերը «Վարք» անունը կրեցին, որպես մեկ խումբ:

Ն. Մառը գտնում է նաև, որ Մովսես Խորենացու հիշած Մար Աբաս Կատինան իրոք գրել է ժամանակագրություն, սակայն այդ ասորերեն բնագիրը կորել է և մեզ հասել է նրանից քաղված արաբերեն մի հատված:

Անդրադառնալով հայ միջնադարյան արձակի հարցերին, Ն. Անդրիկյանը քննության առավ երեք հայերեն բնագիր՝ «Պղնձե քաղաքի պատմությունը», որը նա վստահ է, թե թարգմանված է արաբերեն Չազար և մեկ գիշեր ժողովածուից, «Ֆարմանի Ասմանին» համարում է անորոշ ծագումով գրույց, իսկ «Հարցմունք աղջկանը» արաբական ծագում է վերագրում²²⁰: Ա. Չոպանյանը նույն «Պղնձե քաղաքի պատմությունը» և «Հարցմունք աղջկանը» համարում է Չազար և մեկ գիշեր ժողովածուից թարգմանված:

Որոշ ժամանակ անց Հ. Լորանտին ևս անդրադարձավ «Պղնձե քաղաքի պատմությանը» համարելով այն «Չազար և մեկ գիշեր» ժողովածուից Մխիթար Անեցու կողմից կատարված թարգմանություն²²¹:

Ք. Չրաքյանի կողմից Նանա ասորու Հովհաննու ավետարանի մեկնության հայերեն բնագրի հրատարակումից հետո ֆրանսիացի արևելագետ Լ. Մարիեսը մի հետաքրքրական հոդված հրատարակեց այս նյութի շուրջը, նշելով որ Նանան արաբերեն բնագիրը գրել է մոտավորապես 840 թվականին, իսկ հայերեն թարգմանությունը կատարվել է մոտավորապես 852-ին: Այս հարցի շուրջը Ն. Ալիմյանը հանդես եկավ հատուկ ուսումնասիրությամբ, ուր մանրամասն վերլուծում է մեկնության գրության և թարգմանության համագամքները: Նանա ասորին Հայաստան էր հրավիրվել իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունու կողմից, բանավիճելու երկաթնակ թեոդորոս Աբիկունայի հետ: Ապա Բագարատը պատվիրեց նրան գրել Հովհաննու ավետարանի մեկնությունը, որը նա գրեց արաբերեն և հետագայում այն թարգմանվեց հայերեն:

Մեր դարի սկզբին կրկին սկսեց հետաքրքրությունը Հայաստանի

²¹⁹ Н. Марр, Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Алагов святым Григорием (Арабская версия), Петербург, 1908.

²²⁰ Ն. Անդրիկյան, Ազգային վէպերն, Բազմավէպ, Վեներիկ, 1906, 7, 8:

²²¹ H. Laurende, La version arménienne du conte de la ville d'airain, Revue des Etudes Arméniennes, 1921, t. I, fasc. 3.

արաբական արծանագրությունների նկատմամբ: Հայտնի վիմագրագետ Մ. վան Բերշեմը, որի արաբերեն արծանագրությունների դիվանը հետաքրքրական նյութեր է պարունակում Հայաստանի պատմության համար, հրատարակեց Նփրկերտի, Ամիդի և այլ վայրերի արաբական արծանագրությունները, որոնք վերաբերում են Արտուխյաններին և այլոց²²²: Ապա Մ. Տեր-Մովսիսյանը հրատարակեց Ձվարթնոցի պատերի ծեփի վրա գրված արաբերեն արծանագրությունների գծանկարները Վ. Բարթուլդի որոշ դիտողություններով²²³:

Նշանակալի երևույթ է Ժ. Լորանի (1870-1955) մենագրությունը²²⁴ Հայաստանի արաբական շրջանի մասին: Նա քննության է առնում երկրի ներքին վիճակը (վարչական, տնտեսական, նախարարական տիրույթներ, եկեղեցի, ապստամբություններ և այլն), ապա արաբաբյուզանդական պատերազմները և Աշոտ Ա Բագրատունու ջանքերով Հայոց թագավորության վերականգնումը: Հետագայում լույս տեսավ աշխատության վերամշակված և ճոխացված հրատարակությունը Մ. Կանարի կողմից, ուր որպես հավելված զետեղված են արաբ մատենագիրներից (Բալազուրի, Յակուբի, Իբն ալ-Ֆակիհ, Թաբարի, Իսթախրի, Իբն Հաուկալ, Մուկադդասի, Տաննուխի) քաղված հատվածների թարգմանություններ:

Դիմելով հայ բժշկության պատմության հարցերին Ղ. Տայանը վեներտիկի մատենադարանի ձեռագրերում հայտնաբերելով Մխիթար Հերացու մի փոքրիկ աշխատությունը արժեքավոր քարերի բուժիչ հատկանիշների մասին, հրատարակում է այն: Այստեղ ևս առատ են արաբական փոխառությունները, ինչպես Հերացու բժշկական հայտնի երկում: Հայ բժշկության ակնառու դեմքերից Ամիրտովլաթ Ամասիացու դեղաբանական «Անգիտաց անպէտ» և ախտաբանական «Օգուտ բժշկութեան» աշխատություններում լի են արաբերեն բժշկական և դեղագործական հատուկ բառերը: Այս երկու երկերի մեջ ամփոփված են հայերենում արաբերենից կատարված բժշկական փոխառությունների զգալի մասը:

Քսանական-երեսնական թվականներին նորից երևան եկան աշխատություններ նվիրված Հայաստանի արաբական շրջանին, կամ մահմե-

²²² M. van Berchem, *Materiaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes du Diyar-Bekr, dans "Amida"*, Heidelberg, Paris, 1907.

²²³ Մ. Տեր-Մովսիսյան, *Էքմիածին և Հայոց հնագույն եկեղեցիները*, «Ազգագրական Հանդես», ԺԷ, 1907, էջ 87-132, տախտ. ԺԲ, 8, 9, 10, 11, 12:

²²⁴ J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Paris, 1919.

դական միջնադարին:

Արաբների պատմության հայտնի գիտակ Կ. Հյուսիքը «Հայկական ուսմանց հանդեսում» (REA) հրատարակեց մի հոդված²²⁵, ուր քննության է առնում 938 թվականին Ատրպատականի գորավարներից Լաշքարիի Հայաստան կատարած ասպատակության և պարտության մասին Իբն Միսքավայիի (ԺԱ դար) տեղեկությունները: Ղ. Տայանը նույն ժամանակ Բազմավեպի էջերում հրատարակեց Իբն Մուլասսարի (ԺԳ դար) հայ վեզիրներ Բադր ալ-Գամալիի, Աֆդալի և Վահրամ Պահլավունու մասին տեղեկությունների թարգմանությունը²²⁶:

Արաբական շրջանի որոշ հարցերով զբաղվել է Հ. Ջորյանը, որն արաբական աղբյուրների օգտագործմամբ, ուսումնասիրել է արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում և գյուղի ու քաղաքի միջև ստեղծված հակասությունը²²⁷:

Ինքնատիպ աշխատություն է Ժ. Միլդերմանսի Վարդան պատմիչի երկի արաբական շրջանին վերաբերող հատվածի ուսումնասիրությունը, ֆրանսերեն թարգմանությամբ և տարբեր հարցերի հետազոտմամբ:

Ժամանակի ընթացքում հրատարակված դրամագիտական նյութերը հնարավորություն տվեցին դրամագետ Ռ. Ֆասմերին (1888-1936) մի նոր քայլ կատարելու Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկաններ) ցուցակը լրացնելու և ամբողջացնելու հարցում: Նրա ցուցակն ընդգրկում է Աբբասյան ժամանակաշրջանը²²⁸:

Իսլամին վերաբերող բնագրերը նույնպես զբաղեցրին հայ բանասերներին: Բ. Կյուլեսերյանի հրատարակած հայերեն ձեռագիրը Մուհամմադի կենսագրության մասին²²⁹, հավանաբար արաբերենից է թարգմանված, մանավանդ որ վերնագրում նշված է նրա քարշունի (ասորատառ արաբերեն) լինելը:

Արաբական աղբյուրներն օգտագործված են Հ. Մանանդյանի Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին աշխատության²³⁰ արաբա-

²²⁵ Cl. Huart, Une razzia en Arménie au Xe siècle, Revue des l'Etudes Armeniennes, I, Paris, 1921, fasc. 4.

²²⁶ Ղ. Տայան, Իպն Մուլասսարի տարեգրությունները Եգիպտոսի երեք հայ նախարարաց մասին, Բազմավեպ, 1921, էջ 205-208:

²²⁷ Հ. Ջորյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը ֆեոդալական Հայաստանում, Երևանի համալսարանի տեղեկագիր, 2-3, Երևան, 1927:

²²⁸ R. Vassmer, Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden, Wien, 1931.

²²⁹ Բ. Կյուլեսերյան, Իսլամը հայ մատենագրության մեջ, Վիեննա, 1930:

²³⁰ Я. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.

կան և Բագրատունյաց թագավորության շրջաններին վերաբերյալ գլուխներում. նույնը կարելի է ասել նրա արաբների Հայաստանում կատարած արշավանքների և ժողովրդական ապստամբությունների մասին աշխատությունների առնչությամբ:

Արաբաբյուզանդական սահմանային ընդհարումներին կրկին անդրադարձավ է. Հոնիգմանը կայսրության արևելյան սահմանների մասին իր մենագրության²³¹ մեջ, ուր նույնպես օգտագործված են արաբական մեծ թվով աղբյուրներ: Ի տարբերություն Վասիլի, նա հատկապես ծանրանում է սահմանային ամրությունների հարցի վրա և այսպիսով շատ օգտակար է Հայաստանի արևմտյան գավառների դրության ուսումնասիրման համար:

Ինքնատիպ է Պ. Ժուզեի մենագրությունը Հայաստանում հաստատված արաբ կենտրոնախույս ուժերի (ամիրների) մասին²³²: Թ դարի առաջին կեսում, երբ թուլանում էր Աբբասյանների հեղինակությունը, տեղում հողային տիրույթներ ձեռք բերած արաբ զորավարներն ու ցեղապետերը, ձգտում էին ինքնուրույնության, հետևելով հայ նախարարների օրինակին: Դրանք արաբ պատմագրության մեջ կոչվում էին մուտաղալիքներ (բռնացողներ):

Ն. Մառը Անիի պատմության մասին իր ուսումնասիրության²³³ մեջ անդրադառնում է Անիի հայ (Ջաջարյան) կառավարիչների մոնղոլական շրջանում թողարկած դրամների վրա գտնվող արաբերեն մակագրություններին, որպես իր ժամանակի համար օրինաչափ երևույթ:

Այդ ժամանակ նոր հրատարակված արաբերեն բնագրերից Հայաստանի Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի ուսումնասիրման համար կարևոր են Մ. Կանարի հրատարակած նյութերը Համդանյան ամիր Աայֆ ալ-Դաուլայի (944-969) գործունեության մասին²³⁴: Կան հատվածներ ԺԲ-ԺԳ դարերի պատմիչներ Ֆարիկիից, Իբն Ջաֆիրից, Ջահաբիից: Հայաստանի առևտրի և արհեստների ուսումնասիրման համար կարևոր է նաև այդ շրջանում լույս տեսած Ջահիզի (775-868) Աբբասյան շրջանի առևտրի մասին փոքրիկ երկը²³⁵:

²³¹ B. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Corp. Brux. Hist. Byz., III, Bruxelles, 1935.

²³² П. Жузе, Мутагалибы в Закавказье в IX — XI вв., материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. III, Тифлис, 1937.

²³³ Н. Мара, Ани, Ленинград, 1934.

²³⁴ M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'études orientales, VII, Alger, 1943.

²³⁵ Djahiz, at-tabassur bi-l-tidjara, Damas, 1932.

Իբն Խալիքանի (1211-1282) հայտնի կենսագրական բառարանից ընդարձակ հատվածներ է թարգմանել Գ. Մըսրոյանը Հայաստանի պատմությանն առնչվող արաբ կառավարիչների ու զորավարների կենսագրություններից²³⁶:

Քառասնական թվականների սկզբին Երևանի համալսարանը հրատարակեց «Օտար աղբյուրները հայերի մասին» մատենաշարը, որի մեջ լույս է տեսել Հ. Աճառյանի թարգմանած Իբն Բաթուայի (ԺԴ դար) ուղեգրությունից տեղեկությունները Հայաստանի ու Կիլիկիայի մասին, ընդ որում հայերեն թարգմանության դիմաց տրված է արաբերեն բնագիրը²³⁷: Հետաքրքրական է Կ. Ղաֆադարյանի հին Հայաստանում ալքիմիայի զարգացման հարցին նվիրված մենագրությունը²³⁸, ուր հայ ալքիմիկոսներից քաղված մեջբերումներից երևում է, որ նրանք օգտագործել են արաբ ալքիմիկոսների գործերը, քանզի հիշված են նշանավոր Ջաբիր իբն Հայյանը և ուրիշներ:

Դեռևս երեսնական թվականներից հետաքրքրություն էր առաջացել հայ-արաբական մշակութային առնչությունների նկատմամբ: Անդրադառնալով գեղարվեստական հարաբերություններին, Հ. Քյուրտյանը հատկապես կանգ է առնում գորգագործության ասպարեզում արևելքում հայերի կատարած կարևոր դերի վրա²³⁹:

Ն. Մառի հայտնաբերած արաբերեն Ագաթանգեղոսի (Վարք) ուսումնասիրման համար մեծ նշանակություն ունեցավ Ժ. Գարիթի հայտնաբերած և հրատարակած հունարեն մի նոր ագաթանգեղյան բնագիր (հունարեն Վարք, Եսկուրիալ Իսպանիա)²⁴⁰, որի մի մասը լինելով արաբերեն Վարքի աղբյուրը, հնարավորություն տվեց ճշտելու շատ անհասկանալի տեղեր արաբերեն բնագրում: Ժ. Գարիթը հրատարակեց նաև ԺԴ դարի արաբերեն մի համառոտ Վարք, որն ըստ նրա թարգմանված է ղպտերենից: Ն. Մառի հրատարակած ձեռագիրն սկզբում պակասավոր է եղել: Ամբողջական ձեռագիրը հայտնաբերեց և սկզբի պակասող հատվածը հրատարակեց Ա. Տեր-Ղևոնդյանը:

Ագաթանգեղոսի պատմության արաբերեն (ձեռագիրը՝ Աինայի Կա-

²³⁶ Իպն Խալիքան, Վեֆայաթ ալ-Այան (անհետացած երևելիներ), թարգմ. Գ. Մըսրոյան, Կահիրե, 1935:

²³⁷ Իբն-ի Բատուտա, Օտար աղբյուրները հայերի մասին, 2, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940:

²³⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940:

²³⁹ Ց. Քյուրտեան, Հայ եւ Արաբ Գեղարուեստի Ցարաբերութիւնը, Փարիզ, 1932:

²⁴⁰ G. Garitte, Une Vie grecque inedite de Saint Grégoire d'Armenie, Analecta Bollandiana, t. 83, fasc. 3-4, Bruxelles, 1965.

տարինե վանք) ամբողջական թարգմանությունը (կատարված նրա հունարեն թարգմանությունից), որի հայտնաբերման մասին ժամանակին ժ. Գարիթը հոդվածով հայտնել էր, հրատարակվեց արաբերեն բնագրով և ուսումնասիրությամբ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կողմից²⁴¹: Ազաթանգեղոսի բնագրերի Վարք կոչված խմբից մի նոր արաբերեն ձեռագիր (Երուսաղեմի ս. Մարկոսի վանքում) լույս ընծայեց Մ. վան Էսբրուքը²⁴²: Շուտով Դամասկոսի հունադավան պատրիարքության շենքում հայտնաբերվեց սրա ասորերեն բնագիրը, որից թարգմանված էր: Ըստ նրա, ասորերենն իր հերթին պետք է հայերենից թարգմանված լինի:

Արաբական կնքագիտության ասպարեզում մի կարևոր գյուտ էր Հյուսիսային Կովկասի Կարաչայ (Կարաչայ-չերքեզական ԻՄ) մարզում 1940 թ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված արաբատառ կնիքը հասարակ քուֆի գրությամբ և «Աշուք իբն Աինբաթ» մականգրությամբ²⁴³: Վ. Ա. Կրաչկովսկայան գտնում է, որ այն պատկանել է Բագրատունյաց թագավորության հիմնադիր Աշոտ Ա Բագրատունուն, քանզի նրա օրոք դեռ սերտ էին Աբբասյան խալիֆայության հետ հարաբերությունները: Դվինի հնագիտական պեղումների ընթացքում ևս գտնվել են արաբերեն կնքադրոշմներ, որոնք անկասկած առևտրական գործարքների հետ են կապված:

Հայաստանի արաբական շրջանի ուսումնասիրման համար կարևոր են Ա. Ալպոյաճյանի (1879-1962) մի քանի աշխատությունները, ինչպես Կեսարիայի հայոց²⁴⁴, Մալաթիայի հայոց²⁴⁵, հայ գաղթականության պատմությունները²⁴⁶, ինչպես նաև Հայաստանի պատմական սահմանների մասին ուսումնասիրությունը:

Հայ-արաբական առնչությունների բնագավառի մի կարևոր մասն է արաբական երկրներում գտնվող հայ գաղթավայրերի պատմությունը, ինչպես Տ. Սավալանյանցի Երուսաղեմի հայոց²⁴⁷, Գ. Մըսրոյանի միջնա-

²⁴¹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ազաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը, Երևան, 1968:

²⁴² M. Van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange. "Revue des Etudes Arméniennes", VIII, Paris, 1971.

²⁴³ В. А. Крачковская, Печать Багратида Ашота с арабской надписью, Краткие сообщения института истории материальной культуры, вып. XV, 1946, стр. 112-117.

²⁴⁴ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հ. 1-2, Կահիրե, 1937:

²⁴⁵ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Կահիրե, 1961:

²⁴⁶ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. 1-3, Կահիրե, 1941-1961:

²⁴⁷ Սավալանյանց, Պատմութիւն Երուսաղեմի, հ. 1, Երուսաղեմ, 1931:

դարյան եգիպտոսի նշանավոր հայերի²⁴⁸, Ա. Գարտաշյանի, Ա. Ալպոյա-
ճյանի²⁴⁹ և Յ. Թոփուզյանի եգիպտահայության, Ա. Սյուրմեյանի հալե-
պահայության²⁵⁰, Ս. Վարժապետյանի լիբանանահայության²⁵¹, Ա.
Սանջյանի օսմանյան շրջանի սիրիահայության²⁵² պատմություն-
ները²⁵³:

ԺԵ-ԺԹ դարերում արաբական երկրներում (Սիրիա և Լիբանան) ապ-
րող հայերի մշակութային կյանքի մասին հետաքրքրական տեղեկու-
թյուններ ունի Ա. Կրիմսկին իր «Նոր արաբական գրականության պատ-
մության»²⁵⁴ մեջ: Այս բնագավառում շատ ավելի մեծ նշանակություն
ունի Գ. Գրաֆի քրիստոնյա արաբների մատենագրության պատմության
մեջ արաբագիր հայ մատենագիրներին հատկացված բաժինը²⁵⁵:

Ետպատերազմյան շրջանում կարևոր նորությունն այն է, որ Հայաս-
տանի պատմության վերաբերյալ մի շարք նոր արաբերեն բնագրեր
հրատարակվեցին: Վ. Մինորսկին կարողացավ ձեռք բերել երկու փոքր
հատված Մուհաջջիմ բաշիի (ԺԵ դար) «Ջամի ալ-տավարիխ» ծավալուն
արաբերեն պատմությունից, որի ձեռագրերը փականքի տակ են Կոս-
տանդնուպոլսում: Առաջինը Հայաստանին և արևելյան Անդրկովկասին
վերաբերող մի հատված է, ուր խոսվում է Շադդադյանների մասին: Վ.
Մինորսկին այն հրատարակեց բնագրով, անգլերեն թարգմանությամբ և
լուրջ ուսումնասիրությամբ²⁵⁶: Երկրորդը վերաբերում է Շիրվանին
(Շարվան) ու Դարբանդին և նույն սկզբունքներով է հրատարակված²⁵⁷:
Նա անգլերեն թարգմանությամբ հրատարակեց Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆա-
րիկիի ձեռագրից հատվածներ, որոնց մի մասը լույս ընծայեց անգլիա-

²⁴⁸ Գ. Մըսդլեան, Ականաւոր հայեր եգիպտոսի մէջ, Կահիրե, 1947:

²⁴⁹ Ա. Ալպոյաճեան, Արաբական միացեալ հանրապետութեան եգիպտոսի նահանգը և
հայերը, Կահիրե, 1960:

²⁵⁰ Ա. Սիւրմեան, Պատմութիւն Հալէպի հայոց, հ. Ա, Հալէպ, 1940, հ. Բ, Պէյրութ, 1946,
հ. Գ, Փարիզ, 1950:

²⁵¹ Սիսակ Վարժապետեան, Հայերը Լիբանանի մէջ, Պէյրութ, 1951:

²⁵² A. K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambrid-
ge, 1965.

²⁵³ *Արաբական աշխարհում կարևոր դեր կատարած հայ գործիչների, հայկական հա-
մայնքների և ընդհանրապես հայ-արաբական թագմաբնույթ կապերի պատմությանը մեծ
տեղ է հատկացրել Նիկոլայ Յովհաննիսյանը իր «Արաբական երկրների պատմություն»
եռափաստոր հիմնարար աշխատության մեջ, որի առաջին երկու հատորներն արդեն հրա-
տարակված են: (Տե՛ս, Նիկոլայ Յովհաննիսյան «Արաբական երկրների պատմություն»,
Երևան, հ. 1, 2003, հ. 2, 2004):*

²⁵⁴ А. Е. Крымский, История новой арабской литературы, Москва, 1971.

²⁵⁵ G. Graf, Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur, Vatican, 1951, IV, S. 82-93.

²⁵⁶ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953.

²⁵⁷ V. Minorsky, A History of Sharvan and Darband, Cambridge, 1958.

կան արևելագիտական համոզեսում, իսկ այլ մասը Մունաջջիմ բաշիի վերոհիշյալ առաջին հատվածին նվիրված հատորում²⁵⁸: Վ. Մինորսկին մեշեհեյան կոչված հայտնի գրչագրից հրատարակեց Աբու Դուլաֆի (Ժ դար) աշխարհագրական երկը²⁵⁹, ուր մատենագիրը հետաքրքրական տվյալներ է հաղորդում հայ եկեղեցական և աշխարհիկ երաժշտության ու սովորույթների մասին:

Կարևոր աշխատանք է կատարված նաև արաբերեն աղբյուրներից հայերեն թարգմանությունների ասպարեզում: Ա. Աղամյանը թարգմանել է հատվածներ Բալազուրիից և Յակուբիից²⁶⁰: Այս ասպարեզում հատկապես մեծ է Դ. Նալբանդյանի վաստակը, որը թարգմանել է Յակուտի (ԺԳ դ.) աշխարհագրական բառարանից, Աբու-լ-Ֆիդայի (ԺԴ դ.) պատմությունից և Իբն Շադդադի (ԺԳ դ.) «Սալաի ալ-Դիմի կենսագրությունից» Հայաստանին և հայերին վերաբերյալ հատվածները²⁶¹: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը թարգմանել է Մունաջջիմ Բաշիի այն հատվածը, որը վերաբերում է Դվինի ու Գանձակի Շադդադյաններին²⁶², ալ-Ֆարիկիից մինչ այժմ հրատարակված հատվածները²⁶³ և Իբն ալ-Ասիրի երկերը «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարում, որտեղ հրատարակվել է նաև Դ. Նալբանդյանի վերոհիշյալ հատորը:

Արաբական աղբյուրների տեղեկությունների լայն ընդգրկումով են գրված Ս. Կանարի (1882-1982) Վերին Միջագետքի ու Սիրիայի Համդանյանների և Հայաստանի հարաբերություններին նվիրված աշխատությունները²⁶⁴ և բազմաթիվ հայագիտական թեքումով կամ նրան առնչվող հոդվածները: Հիշատակության արժանի են նրա հոդվածները

²⁵⁸ V. Minorsky, *Caucasica in the History of Mayyafariqin*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XIII, 1949. Idem, *Studies in Caucasian History*, London, 1953, p. 86-99.

²⁵⁹ "Abu Dulaf Misar ibn Mubalhil's Travels in Iran (circa A. D. 950), Arabic text", trans., comm., by V. Minorsky, Cairo, 1955.

²⁶⁰ Ա. Աղամյան, Պելասիոսի Արաբ պատմագիրը և հայերը, Բազմավեպ, 1953, էջ 77-82, 130-134: Նույնի, Եակուբի արաբ պատմագիր և հայերը, Բազմավեպ, 1957, էջ 153-159, 207-212, 262-266: 1958, էջ 96-104:

²⁶¹ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Դ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

²⁶² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունաջջիմ Բաշիի 11-12-րդ դարերի անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 1962, 6, էջ 471-486: *Տես նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դոդվածների ժողովածու*, էջ 70-85:

²⁶³ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ֆարիկիի «Նփրկերտի պատմությունը» (12-րդ դար) Հյուսիսային Հայաստանի դեպքերի մասին, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Երևան, 6, Արաբական երկրներ, 1974, էջ 195-212: *Տես նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դոդվածների ժողովածու*, էջ 266-283:

²⁶⁴ M. Canard, *Les Hamdanides et l'Armenie*, Annales de l'Inst. d'Et. Or., Alger, VII, 1948, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie*, Paris, 1951.

Ֆաթիմյան եգիպտոսի հայ վեզիրների և հատկապես Վահրամ Պահլավունու մասին²⁶⁵։ Նույն բնույթի են Դ. Նալբանդյանի Հայաստանում արաբների հարկային քաղաքականության²⁶⁶ և ոստիկանների մասին²⁶⁷ հոդվածները, Ա. Տեր-Ղևոնդյանի «Արաբական ամիրությունները Բագրատունյաց Հայաստանում»²⁶⁸ և «Հայաստանն ու արաբական խալիֆայությունը»²⁶⁹ մենագրությունները և արաբ հեղինակ Ադիբ ալ-Սայյիդի «Հայաստանը արաբների պատմության մեջ» աշխատությունը²⁷⁰։ Հայ-արաբական քաղաքական առնչությունների ուսումնասիրման համար կարևոր է Գ. Միջայեյլանի մենագրությունը Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մասին²⁷¹։

Այս շրջանում շատեր զբաղվեցին հայ-արաբական մշակութային առնչություններով։ Ս. Շեվահիրճյանը արաբամահմեդական ճարտարապետության մեջ տեսնում է բյուզանդահայկական ազդեցություն, որն ընդունված է նաև այլ ուսումնասիրողների կողմից։ Հայ ճարտարապետների դերը եգիպտոսի Ֆաթիմյան շրջանի ճարտարապետության մեջ ընդգծում է նաև Ա. Օրազյանը։

Արաբական տաղաչափությանը և նշանավոր արաբ բանաստեղծ Մուսանաբբին ջաջ ծանոթ է եղել հայ մեծանուն մատենագիր Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին, որը նշում է, թե նախ բազում ջանքեր թափելով սովորել է արաբների գիրն ու լեզուն և ապա տաղաչափական արվեստը, որին անդրադարձել է Բաբկեն Չուգասըզյանը։ Պահլավունի իշխանը անձնական կապեր է ունեցել արաբ ամիրների (Մանուչե, Իբրահիմ) հետ և սրանց նամակագրությանն է անդրադարձել Դ. Թորոսյանը։

Կարևոր է հայերենում գտնվող արաբական փոխառությունների հարցը, որով առաջին անգամ զբաղվել է Դ. Դյուրշմանը²⁷²։ Մեծանուն հայագետ Դ. Աճառյանն իր հայերենի պատմությանը նվիրված մենա-

²⁶⁵ M. Canard, Un vizir chretien a l'époque fatimide: l'Arménien Bahram, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, t. XII, Alger, 1954.

²⁶⁶ Դ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, ՊՍ Տեղեկագիր (հասարակական գիտությունների), 1956, 12:

²⁶⁷ Դ. Նալբանդյան, Արաբ ոստիկանները Հայաստանում, ՊՍ Տեղեկագիր (հասարակական գիտությունների), 1958, 8:

²⁶⁸ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

²⁶⁹ А. Н. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977.

²⁷⁰ Adib al-Sayyid, Arminiya fi l-Tarikh al-Arabi, Halab, 1972.

²⁷¹ Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

²⁷² H. Hölbschmann, Die semitischen Lehnwörter im Armenischen, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 1892.

գրության²⁷⁵ մեջ հատուկ գլուխ է հատկացրել արաբական փոխառություններին, որոնց թիվը հասնում է 702-ի: Այս հարցին անդրադարձել են նաև Մ. Մուրադյանը և Ն. Մկրտչյանը²⁷⁶:

Միջնադարյան հայ պատմագրությունը հարուստ տեղեկություններ ունի արաբների պատմության մասին, հատկապես Օմայան, Աբբասյան խալիֆայությունների և Եգիպտոսի սուլթանության մասին: Հատկապես կարևոր են պատմիչների տեղեկությունները Մուհամմադի կյանքի և զործունեության մասին, որի մատենագիտությունը տրված է Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կողմից²⁷⁵:

Ա. Դարյանն իր բովանդակալից գրքույկով²⁷⁶ փորձեց ի մի բերել հայ-արաբական միջնադարյան առնչություններին վերաբերող նյութերը: Կարևոր հայտնագործություն է այն, որ Ժ դարի արաբական իսլամն ալ-Սաֆայի (մաքրության եղբայրներ) «Թղթեր» կոչված հանրագիտարանից որոշ մասեր ԺԳ դարի հայ ականավոր մատենագիր Հովհաննես պլուզ Երզնկացին հայերեն է թարգմանել: Այդ մասին հետաքրքրական հոդված հրապարակեց Ա. Պարսունյան-Տատոյանը²⁷⁷:

Վերջին տարիներին լույս ընծայվեցին բնագրեր, որոնք կարևոր նյութ են պարունակում գիտական առնչությունների վերաբերյալ: Հայ բժշկության մասին իր պրպտումների ընթացքում Ս. Վարդանյանը լույս ընծայեց Աբու Սաիդի մարդակազմությունը, որն ունի արաբական փոխառություններ և իշոխի գիրքը բնության մասին²⁷⁸, ուր ակներև է առնչությունը արաբական մշակույթին: Հատկապես հետաքրքրական է արաբ աշխարհագրության մեջ հայտնի 7 կլիմաների (և՛ կլիմ) հիշատակումը: Իր տեսակի մեջ առաջինն է Բ. Չուգասըզյանի լույս ընծայած ծիաբուծության կարևոր երկը²⁷⁹, որն առնչվում է արաբական ծիաբուծությանը, բայց հայ հեղինակների գործ է, շարադրված Կիլիկյան Հայաստանում:

«Հազար ու մի գիշեր» արաբական ժողովածուի մաս կազմող և միջ-

²⁷⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Երևան, 1951:

²⁷⁶ *Shu, H. Mkrtchyan, Semiyatskiye yazyki v armenianskoy, Yerevan, 2005.*

²⁷⁷ A. Ter-Ghevondian, Auteurs armeniens chretiens, Bibliographie du dialogue islamo-chretien, Islamochristiana, 6, Roma, 1980, p. 279-287.

²⁷⁸ Ա. Դարեան, Ակնարկ հայ-արաբ մշակութային կապերում վրայ, Պէյրուք, 1972:

²⁷⁹ Ա. Պարսունեան-Տատոյեան, Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց Գրոց քաղեալ Բանք»-ին Աղբիւրը՝ «Բասա՛լ Իսլամն Ալ-Սաֆա», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրուք, հ. 2, 1977-1978, էջ 51-70:

²⁷⁸ Իշոխ, Գիրք ի վերայ բնութեան, քննական բնագիրը, թարգմ. գրաբարից ռուսերեն և առաջարանը՝ Ա. Վարդանյանի, Երևան, 1979:

²⁷⁹ Բժշկարան ծիոյ և առհասարակ գրաստնոյ, ԺԳ դար, աշխ. Բ. Լ. Չուգասըզյանի, Երևան, 1980:

նադարյան հայ արձակի մեջ հայտնի «Պղնձե քաղաքի պատմությունը» զրույցի թարգմանության ժամանակի հարցը նոր մեկնաբանություն ստացավ Ն. Ակինյանի կողմից իր հայտնաբերած բնագրի ուսումնասիրման հիման վրա²⁸⁰:

3. Անասյանի «Հայկական մատենագիտություն» կոչված հայագիտական ճոխ հանրագիտարանում նշված են միջնադարից հասած բնագրեր, որոնք առնչվում են հայ-արաբական բանասիրության բնագավառին, ինչպես՝ Ախրապատին, Աղավետ (ախտարական), Աղեկախոս (երազահան) և այլ նյութեր²⁸¹. դրանք կարոտ են ուսումնասիրման:

Բավական հաջողություններ արձանագրվեցին դրամագիտության բնագավառում: Ա. Բիկովը 330 (941/942) հիջրի թվականին Դվինում թողարկված մի արաբատառ դրամի ուսումնասիրման միջոցով ճշտումներ կատարեց Դվինի և Բագրատունյաց Հայաստանի պատմության որոշ հարցերում:

Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի (1226-1269) երկլեզվյան (հայերեն-արաբերեն) դրամներին (Հեթում-Քալկուբադ, Հեթում-Քալխոսրով), որոնք Սիս մայրաքաղաքում են թողարկված, շատերն են (ինչպես Վ. Լանգլուա) անդրադարձել: Վերջերս այդ հարցով զբաղվեցին Պ. Պտուկյանը և հատկապես Պ. Սապապոյանը²⁸²: Վերջինս ապացուցում է, որ ճիշտ չէ նախորդ ուսումնասիրողներից ոմանց կարծիքը, թե այդ դրամների առկայությունն արդյունք է նրա կախմանը Իկոնիայի սուլթանությունից: Նա զարգացնում է Կ. Սիպիլյանի²⁸³ այն դրույթը, թե դրամները երկու լեզվով են թողարկված առևտրական հարաբերությունների աշխուժացման նպատակով:

Հայաստանի վերաբերյալ արաբական դրամների ուսումնասիրման ասպարեզում մեծ վաստակ ունի Խ. Մուշեղյանը, որի «Դվինի դրամական շրջանառությունը դրամագիտական տվյալներով» (ձուեսերեն) մեծագրությունը²⁸⁴ հարուստ նյութեր է պարունակում Հայաստանի պատ-

²⁸⁰ Ն. Ակինյան, Զրույց Պղնձե քաղաքի, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1958, 1-4: *Տես նաև Դ. Մկրտչյան, Արաբական գեղարվեստական արձակի մոտիվների հայ միջնադարյան թարգմանությունները, Երևան, 1998*:

²⁸¹ 3. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Երևան, Խ. Ա, 1959, Խ. Բ, 1976:

²⁸² Պ. Սապապոյան, Հեթում Ա-ի Հեթում-Քապեկ և երկլեզուեան դրամներու մասին, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Խ. Ը, Պեյրուք, 1980: Տես նաև նույն հեղինակի հոդվածների ժողովածուն՝ Պ. Սապապոյան, Դրամագիտական հարցեր, Պեյրուք, 1986:

²⁸³ Կ. Սիպիլյան, Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց, Վիեննա, 1892, Հավելված, էջ 19-20:

²⁸⁴ X. A. Мупегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962.

մության տարբեր շրջանների մասին: Արժեքավոր է նրա ծավալուն հոդվածը Արմինիա նահանգում Աբբասյան շրջանում թողարկված դրամների մասին²⁸⁵: և Հավելվածը, որի նյութերի հիման վրա Ա. Տեր-Ղևոնդյանը կազմեց Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկանների) նոր ցուցակը²⁸⁶:

Պ. Սապպադյանը իր «Հայ-արաբական դրամագիտության մի քանի հարցերու շուրջը» ծավալուն հոդվածում²⁸⁷ ընդգծելով նոր հրատարակված դրամագիտական աշխատությունների նշանակությունը (Խ. Մուշեղյան) միաժամանակ մեջ է բերում Արմինիայում թողարկված և մինչ այդ անհայտ մնացած դրամների լրացուցիչ ցուցակը (26 դրամ):

Հետաքրքրական աշխատանքներ են կատարվել նաև վիճագրության ասպարեզում: Վ. Ա. Կրաչկովսկայան հրատարակեց Ն. Մառի Անիում կատարած պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մի արաբերեն արձանագրություն (քուֆի գրածով), որը գտնվել է Անիի միջնաբերդի դռան վերևում և գրված է ԺԲ դարում Շադդադյանների կողմից: Դեռևս 1935 թվականին Ն. Մառի հիշատակին նվիրված ժողովածուի մեջ Ի. Յու. Կրաչկովսկին և նա հրատարակել էին մի հոդված Մանուչեի մզկիթի (աշտարակի) վրա Մանուչեի արաբերեն արձանագրության մասին²⁸⁸: Հ. Փափազյանը լույս ընծայեց Արաքսի հովտում իշխող Փիր Հուսայնի 1413 թ. արձանագրությունը դամբարանի վրա, ուր գուցե նրա հայրը՝ ամիր Սաադը է թաղված²⁸⁹:

Միջնադարում արաբերենը եղել է միջազգային լեզու և պատահական չէ, որ մեզ են հասել հայ տիրակալների թողած արաբերեն արձանագրություններ: Հայոց արքա Սմբատ Բ (977-990) Բագրատունին Հաղբատի վանքի Ս. Նշան եկեղեցու գմբեթի վրա գտնվող իր քանդակի ապարոշին փորագրել է տվել իր տիտղոսը «Շահնշահ Անիի թագավոր»²⁹⁰, իսկ Հյուսիսային Հայաստանի իշխանապետության տիրա-

²⁸⁵ Խ. Մուշեղյան, Աբբասյան դրամների թողարկումը Արմինիա նահանգում, VIII-IX դարերում, Պատմաբանասիրական հանդես, 1973, 4 :

²⁸⁶ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, Պատմաբանասիրական հանդես, 1977, 1, էջ 117-128:

²⁸⁷ Պ. Սապպադյան, Հայ-արաբական դրամագիտութան մէկ քանի հարցերու շուրջը, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. Ե, Պէյրուք, 1974, էջ 161-181:

²⁸⁸ В. А. Крачковская, И. Ю. Крачковский, Из арабской эпиграфики в Ани (надпись на мечети Манучегра), "АН СССР — академия Н. Я. Марру", Москва-Ленинград, 1935.

²⁸⁹ А. Д. Папазян, Арабская надпись на гробнице туркменских эмиров в селе Аргаванд, "Ближний и Средний Восток", Москва, 1962.

²⁹⁰ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հաղբատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1979, 1, էջ 73-80: Տես նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 436-443:

կալներ Զաքարիան և Իվանեն Ամբերդ ամրոցի ազատագրումից (1196) հետո արաբներն արձանագրություն են թողել «Ամիրսպասալար Զաքարիա, Իվանա Արծրունի» բովանդակությամբ²⁹¹:

Երկու արձանագրություն է հրատարակել Ա. Խաչատրյանը Թալինում Շադդադյանների թողած 570 (1174) հիջրի թվականի արձանագրությունը²⁹² և այն եռալեզու (արաբերեն, պարսկերեն, հայերեն) վիճադիր գրվածքը, որ գտնվում է Եղեգիսում²⁹³:

Վերջապես կուզենայինք հիշել «Իսլամի հանրագիտարանի» թե առաջին, թե երկրորդ հրատարակության մեջ Հայաստանին վերաբերող հոդվածները: Առաջին հրատարակության մեջ, բացի Մ. Շուրեքի «Հայաստան» ծավալուն գրվածքից, հոդվածների մի ամբողջ շարք ունի Վ. Բարթոլդը միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների մասին: Նոր հրատարակության մեջ Մ. Կանարն ունի «Արմինիա» ծավալուն հոդվածը²⁹⁴ և բազմաթիվ այլ հոդվածներ (Բահրամ ալ-Արմանի՝ Վահրամ Պահլավունի և այլն):

Դեռևս անցյալ դարի վերջից սկսել են հրատարակվել հայերեն-արաբերեն և արաբերեն-հայերեն բառարաններ: Ս. Դարբինյանը 1896 թվականին Կահիրեում լույս է ընծայում հայերեն-արաբերեն բառարան, ուր արաբերեն բառերը հայատառ են գրված: Ապա երկար ընդմիջումից հետո հիսնական թվականներին Հալեպում լույս են տեսնում մի քանի բառարաններ՝ դարձյալ հայերեն-արաբերեն՝ Հ. Նազարյան, Հ. Հովսեփյան և այլոց (Հ. Շատ, Ա. Մաթար) և Բ. Չաթոյանի աշխատությունները: Հատկանշական է, որ փոխանակ սկսելու արաբերեն-հայերեն բառարաններով, առաջին հեղինակները կազմում են հայերեն-արաբերեն բազորքեր, հավանաբար արաբական երկրներում հաստատված հայությանը արաբերեն արտահայտվելու հարցում օգնելու նպատակով:

Նույն ժամանակ արդեն արաբերեն-հայերեն բառարաններ են հրատարակվում Բեյրութում՝ Հ. Թովմասյանի «Մշակ» մատենաշարի և Ժ. Թազպազյանի կողմից: Վերջինս կազմում է նաև հայերեն-արաբերեն

²⁹¹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Զաքարիայի և Իվանի արաբատառ արձանագրությունը Ամբերդում, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1971, 1, էջ 185-187: *Տես նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 206-208:*

²⁹² А. А. Хачатрян, Нижнетагильская арабская надпись 570/1174 г., «Պատմաբանասիրական հանդես», 1979, 4.

²⁹³ А. А. Хачатрян, Трехязычная надпись из Елэгиса, Кавказ и Византия, вып. 3, Ереван, 1982. Տես նաև А. А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв., вып. 1, Ереван, 1987. *Տես նաև А. А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении VIII — XVI вв., вып. I, Ереван, 1987:*

²⁹⁴ M. Canard, *Arménie (I:634a), Encyclopaedia of Islam, CD-ROM edition.*

բառարան: Այս բոլորի մեջ հատկապես աչքի են ընկնում Ժ. Թազպազ-
յանի բառարանները: Երևանում կազմվել է մաս Ա. Չուլճյանի և Զ.
Արզսյանի արաբերեն-հայերեն բառարանը, որը լույս է տեսել Բեյրու-
թում:

Մեր օրերում Երևանում հրատարակվել են²⁹⁵ արաբերեն և արաբա-
տառ բնագրեր, որոնցից հատկապես պետք է հիշատակել Զ. Փափազ-
յանի հրատարակած Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի
շարքը²⁹⁶, որոնց մեջ կան հենց արաբերեն գրված վավերագրեր և կամ
լրիվ արաբերեն տողեր պարսկերեն վավերագրերի մեջ: Որպես արաբե-
րեն բնագրերի հրատարակություն կարելի է նշել Ա. Տեր-Ղևոնդյանի վե-
րոհիշյալ Ազաթանգեղոսի ամբողջական բնագրի միջնադարյան արա-
բերեն թարգմանությունը²⁹⁷ և Զ. Ժամկոչյանի՝ Իբն ալ-Ֆակիհի (Թ դար)
աշխարհագրական երկի ընդարձակ խմբագրության որոշ հատվածների
լույս ընծայումը, ըստ մեշհեդյան ձեռագրի²⁹⁸:

Հայ-արաբական բանասիրությունը, որպես հայագիտության օժան-
դակ ճյուղերից մեկը, դեռ կարող է օրըստօրե զարգանալ, քանզի արա-
բագիտության և հայագիտության ընդհանուր առաջընթացին առընթեր
բնականաբար պետք է առավել ևս ուսումնասիրվեն այս երկու բնագա-
վառներին առնչվող հարցերը:

²⁹⁵ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը այս գրքի ներածությունը գրել է 1980-ականների կեսերին, ուստի, քնականաբար, այստեղ ընդգրկված չեն վերջին քսանամյակում հրատարակված ուսումնասիրությունները: Մեր կողմից փորձել ենք որոշ մասնակի լրացումներ կատարել, որոնք տալիս են չեղատարբրով (կազմողի կողմից):

²⁹⁶ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.), կազմեց Զ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1958, պրակ Բ, Երևան, 1959:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Կավածագրեր, պրակ Ա, կազմեց Զ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1968:

²⁹⁷ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ազաթանգեղոսի արաբական մոտ խմբագրությունը, Երևան, 1968: Նույնի, Ազաթանգեղոսի արաբական խմբագրության (Վարք) մոտահայտ ամբողջա-
կան բնագիրը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1, 1973: Տե՛ս նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան,
Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 237-265:

²⁹⁸ Ибн ал-Факих, Ахбар ал-Булдан (Известия о странах), Введение, перевод с арабского, издание текста и комментарии А. С. Жамкочяна, Ереван, 1979.

